

„Žive, kraljuje, vlada“ - crkva Gospe od Zdravlja u Gornjim Brelima od iskapanja do prezentacije

Štublin, Dora

Master's thesis / Diplomski rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:545394>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-04-02**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

Sveučilište u Zadru

Odjel za povijest umjetnosti

Povijest umjetnosti; smjer: nastavnički (dvopredmetni)

Dora Štublin

**„Žive, kraljuje, vlada“ – crkva Gospe od Zdravlja u
Gornjim Brelima od iskapanja do prezentacije**

Diplomski rad

Zadar, 2022.

Sveučilište u Zadru

Povijest umjetnosti; smjer: nastavnički (dvopredmetni)

**„Žive, kraljuje, vlada“ – crkva Gospe od Zdravlja u Gornjim Brelima od
iskapanja do prezentacije**

Diplomski rad

Student/ica:

Dora Štublin

Mentor/ica:

doc. dr. sc. Silvia Bekavac

Zadar, 2022.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Dora Štublin**, ovime izjavljujem da je moj **diplomski** rad pod naslovom „**Žive, kraljuje, vlada**“ – crkva Gospe od Zdravlja u Gornjim Brelima od iskapanja do **prezentacije** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 26. svibnja 2022.

Sadržaj

1. Uvod	7
2. Ciljevi rada	9
3. Metodologija rada i historijat istraživanja	10
4. Popisno-registracijska obrada	11
5. Plansko-projektna obrada	12
6. Analitička obrada	14
6.1. <i>Zatečeno stanje</i>	14
6.1.1. <i>Vanjština crkvice</i>	15
6.1.2. <i>Krov i svod crkvice</i>	18
6.1.3. <i>Unutrašnjost crkvice</i>	18
6.2. <i>Crkvice u literaturi</i>	21
6.3. <i>Titular crkvice</i>	22
6.3.1. <i>Povijesno-politički razlozi odabira titulara</i>	23
6.3.2. <i>Titular kao religijski odgovor na epidemiju kuge</i>	24
6.4. <i>Crkvice u lokalnoj predaji</i>	25
6.5. <i>Crkvice kao dio kulturnog krajolika PP Biokovo</i>	26
6.5.1. <i>Određivanje buffer zone</i>	29
7. Arheološka istraživanja	33
7.1. <i>Prva arheološka kampanja</i>	34
7.1.1. <i>Sonda 1</i>	35
7.1.2. <i>Sonda 2</i>	36
7.1.3. <i>Sonda 3</i>	38
7.1.4. <i>Zaključci prvog arheološkog istraživanja</i>	39
7.2. <i>Druga arheološka kampanja</i>	40
7.2.1. <i>Sonda 1</i>	41
7.2.2. <i>Sonda 2</i>	41
7.2.3. <i>Sonda 3</i>	41
7.2.4. <i>Sonda 4</i>	43
7.2.5. <i>Sonda 5</i>	44
7.2.6. <i>Zaključci drugog arheološkog istraživanja</i>	44
8. Obnova crkvice	44
8.1. <i>Pripremni i istražni radovi</i>	45
8.2. <i>Uklanjanje pokrova, čišćenje zidova i podbetoniranje</i>	45

8.3. <i>Konsolidacija zidova</i>	46
8.4. <i>Obnova svoda i krova</i>	47
8.5. <i>Pod i izolaterski radovi</i>	49
8.6. <i>Rekonstrukcija prozora i vrata</i>	50
8.7. <i>Rekonstrukcija oltara, preslice i križa</i>	50
8.8. <i>Vanjsko uređenje</i>	50
8.9. <i>Rasprava o korištenom pristupu</i>	51
9. Prezentacija i stalni nadzor i održavanje	54
10. Zaključak	56
11. Literatura	58
Prilozi	64

„Žive, kraljuje, vlada“ – crkva Gospe od Zdravlja u Gornjim Brelima od iskapanja do prezentacije

Sažetak

Godine 2019. pokrenut je projekt zaštite i obnove ruševne crkvice Gospe od Zdravlja, smještene u Gornjim Brelima. Projekt je podijeljen u faze popisno-registracijske obrade, analitičke i plansko-projektne obrade, izvedbe arheoloških radova, izvedbe radova obnove te prezentacije, stalnog održavanja i inspekcije. Osim dvije potonje, sve su projektne faze do vremena pisanja ovog rada provedene. U radu se donosi prikaz tih provedenih i planiranih faza te specifičnih koraka u metodologiji zaštiti crkvice. Uz opis tijeka, rad je obogaćen teorijskim raspravama o kulturnim krajolicima, *buffer* zonama i metodologiji zaštite spomenika. Riječ je o interdisciplinarnom, istraživačko-praktičnom tipu rada, u kojem je autorica aktivno sudjelovala u čitavom tijeku zaštite crkvice.

Ključne riječi: konzervacija, restauracija, zaštita spomenika, kulturni krajolik, *buffer* zona

1. Uvod

Kulturna dobra, kako za nacionalno, tako i za svjetsko društvo, predstavljaju iznimnu vrijednost te svako društvo u načelu teži njihovu očuvanju. Još od Venecijanske povelje iz 1964. godine, krucijalnog dokumenta za konzervatorsku struku, zaštita baštine nije usmjerena samo ka velikim umjetničkim ostvarenjima, nego i prema skromnijim radovima iz prošlosti koji su s vremenom stekli kulturni značaj.¹ Kao registrirano kulturno dobro, skromna je barokna crkvice Gospe od Zdravlja prema *Zakonu o zaštiti kulturnih dobara*² nacionalno blago Republike Hrvatske te su njena zaštita i očuvanje od općeg interesa. Izgrađena je godine 1731. u malom zaseoku Gornja Mala – Gržica, smještenom uz Subotišće u Gornjim Brelima, u Splitsko-dalmatinskoj županiji. Crkvice je čitava dva stoljeća služila svojoj funkciji. Međutim, već nakon jednog stoljeća započelo je zanemarivanje i nebriga za građevinu, koja je 1939. godine kulminirala prestankom obavljanja bogoslužja.³ Neki raniji pokušaji sanacije lošega konstruktivnog stanja nisu bili pretjerano učinkoviti u smislu produživanja njene trajnosti. Naprotiv, obnova u kojoj je postavljen betonski krov nad izvornim dovela je do urušavanja dijela krovništva. Niz drugih konstruktivnih problema, sekundarna upotreba prostora i rast vegetacije doveli su do toga da se ovaj spomenik kulture pretvorio u ruinu, podložnu daljnjim propadanjima. Olakotna je okolnost što je crkvice smještena unutar Parka prirode *Biokovo*, zbog čega je njen bogati kulturni krajolik zaštićen i njime se pažljivo upravlja. *Planom upravljanja Parkom prirode Biokovo za razdoblje 2017.-2026.*⁴ isplanirano je pokretanje pitanja njene zaštite, koje je zaživjelo 2019. godine kada su udruga *Brolanenses* iz Brele i Javna ustanova *Park prirode Biokovo* pokrenuli projekt obnove. Ostvarenje projekta zaštite crkvice zamišljeno je kroz nekoliko faza čije je provođenje prikazano u ovom radu.

Riječ je o fazama popisno-registracijske obrade, analitičke i plansko-projektne obrade, izvedbe radova te, naposljetku – prezentacije, stalnog održavanja i inspekcije.⁵ Navedene faze općevažeci su okvir aktivnog pristupa zaštite graditeljskog nasljeđa i više-manje se kroz njega

¹ ICOMOS, 1964., https://www.icomos.org/charters/venice_e.pdf, pregledano: 12. 12. 2021.

² *Zakon o zaštiti kulturnih dobara*, čl. 2.

³ J. BEBIĆ 1985., str. 83.

⁴ Park prirode Biokovo, 2017., <https://pp-biokovo.hr/hr/o-parku/akti-ustanove?page=2>, pregledano 5. 5. 2021., str. 99.

⁵ Marasović u svom okviru zaštite graditeljske baštine prezentaciju ne ističe kao jednu od faza u zaštiti spomenika. Međutim, ona je jedan od važnih ciljeva zaštite kulturnih dobara pa je kao takva ovdje istaknuta (vidi: ICOMOS, 2008., [http://icip.icomos.org/downloads/ICOMOS Interpretation Charter ENG 04 10 08.pdf](http://icip.icomos.org/downloads/ICOMOS%20Interpretation%20Charter%20ENG%2004%2010%2008.pdf), pregledano: 12. 12. 2021.). T. MARASOVIĆ, 1985. str. 58.

može opisati svaki projekt zaštite, neovisno o razlikama u metodologiji.⁶ Prva se faza, popisno-registracijska obrada, u načelu odvija puno ranije od samoga projekta obnove; riječ je o postupcima inventarizacije, zaštitne valorizacije, kategorizacije, predlaganja načina preventivne zaštite te proglašenja i registracije graditeljskog dobra.⁷ Druga faza podrazumijeva bilježenje svih relevantnih i dostupnih informacija o kulturnom dobru, od njegova trenutna stanja, analize prvobitnog stanja i razvitka kroz povijest, do bilježenja uzroka degradacije.⁸ Poslije takva detaljna istraživanja, sastavlja se konkretan program zaštite građevine, u kojem se na temelju istraživanja u prethodnim fazama odlučuje o metodologiji zaštite. Predzadnji je korak izvedba radova u istraživanju, zaštiti i uređenju građevinskog dobra, a izvode je arheološki, građevinski, restauratorski i drugi stručnjaci, ovisno o potrebama objekta i programu zaštite. Naposljetku, briga za graditeljsko nasljeđe ne bi trebala završiti dovršenom izvedbom, već bi posljednji korak projekta zaštite trebao predvidjeti kvalitetnu prezentaciju, a zatim i stalni nadzor i održavanje kulturnog dobra.⁹

Cilj rada je, na temelju navedenog okvira, opisati tijek, metodologiju i specifične korake poduzete u zaštiti crkvice Gospe od Zdravlja. Riječ je o istraživačko-praktičnome tipu rada, pri čemu kao autorica sudjelujem u svim do sada provedenim fazama. Naime, faza izvedbe restauratorskih radova te faza prezentacije, stalnog nadzora i održavanja kulturnog dobra u vrijeme pisanja rada još nisu provedene, ali se donosi njihov opis i teorijska rasprava o planiranim postupcima na temelju odobrenog projekta obnove.¹⁰ Općenito se faze zaštite crkvice u radu nastoje ne samo opisati, nego i teorijski raspraviti kroz analizu pravnih i zakonskih odredbi te kroz rasprave o kontroverzijama unutar konzervatorske struke.

⁶ Treba imati na umu da je riječ o okviru, a ne o nekom strogo jedinstvenom modelu jer metodologija zaštite uvijek ovisi o specifičnim potrebama kulturnoga dobra koje se zaštićuje. Također, ovisi i o činjenici da u različitim zemljama postoje različiti propisi, tradicije i ustaljeni obrasci postupka zaštite koji ponovno onemogućuju strogo jedinstven obrazac. T. MARASOVIĆ 1985., str. 58.

⁷ T. MARASOVIĆ, 1985., str. 59.

⁸ T. MARASOVIĆ, 1985., str. 68.

⁹ T. MARASOVIĆ, 1985., str. 91.

¹⁰ D. KULIĆ, 2021.a i D. KULIĆ, 2021.b

2. Ciljevi rada

Najširi je cilj rada, kroz općevažeći okvir zaštite spomenika graditeljske baštine (popisno-registracijska obrada, analitička i plansko-projektna obrada, izvedba radova te prezentacija, stalno održavanje i inspekcija), opisati projekt obnove crkvice Gospe od Zdravlja, od ruine do obnovljene i prezentirane strukture, njegov tijek, metodologiju i specifične korake poduzete u zaštiti. S obzirom na to da je svojevrsna predfaza zaštite popisno-registracijska obrada, prvi je postavljeni cilj istražiti i opisati postupke koji su na kulturnom dobru provedeni prije pokretanja projekta zaštite. Sljedeći je postavljeni cilj prikupiti i opisati svu potrebnu dokumentaciju koja se zahtijeva za pokretanje projekta zaštite nekog kulturnog dobra. Za fazu analitičke obrade postavljeno je nekoliko ciljeva. Prvi je cilj ove faze detaljno opisati zatečeno stanje same crkvice. Budući da je crkvice integralni dio veličanstvenoga ambijenta, odlučeno je da se rasprava o njoj proširi i opisom njenog kulturnog krajolika i njene neposredne kontaktne (*buffer*) zone koja ju zaštićuje. U tu svrhu, postavljen je cilj prvo teorijski razložiti pojmove kulturnoga krajolika i *buffer* zone, a tek ih onda odrediti na ovom konkretnom primjeru. Sljedeći je cilj iste faze prikupiti i prenijeti sve dostupne i relevantne informacije o crkvisi u literaturi. Budući da takve nema puno, postavljen je i cilj provesti kvalitativno sociološko istraživanje o lokalnoj predaji vezanoj uz crkvicu, a u kojem uzorak čine lokalni stanovnici. Sljedeća je faza arheoloških istraživanja. Cilj je prve kampanje arheoloških iskapanja bio istražiti tlo neposredno uz vanjske bočne zidove kako bi se dobio uvid u temelje, u apsolutnu visinu i dimenzije građevine te eventualno locirati grobno mjesto. Drugi je cilj usmjeren na čišćenje urušenoga materijala u unutrašnjosti te izdvajanje sačuvanih ostataka liturgijskoga namještaja. Sljedeći je cilj odrediti horizontalne i vertikalne stratigrafske slojeve (popločenje, zidna žbuka) te očistiti cjelokupnu vanjštinu i unutrašnjost crkve od vegetacije. Cilj je druge kampanje arheološkog iskopavanja prvo izvaditi ploče i istražiti kompletnu unutrašnjost objekta, a zatim napraviti i istražiti vanjski otkop uokolo čitave građevine kako bi se došlo do njenih temelja. Cilj je faza obnove te prezentacije, stalnog nadzora i održavanja, koje u vrijeme pisanja rada još nisu provedene, zaštititi kulturno dobro i sačuvati ga za buduće generacije. Cilj je kroz prikaz odobrenog projekta zaštite i planiranih koraka u prezentaciji, nadzoru i održavanju, kao i već provedenih faza, ne samo opisati, nego i teorijski raspraviti tijek zaštite crkvice Gospe od Zdravlja.

3. Metodologija rada i historijat istraživanja

Iako je ovdje riječ o istraživačko-praktičnom tipu rada, koji se kao takav tek u omanjem dijelu oslanja na skromnu objavljenu literaturu, a u većem na donošenje do sada neobjavljenih informacija, valja definirati podloge na kojima se rad temelji. Prvotno, važno je naglasiti da se sama podjela rada zasniva na okviru koji je 1985. godine objavio Tomislav Marasović u knjizi *Aktivni pristup graditeljskom nasljeđu* u kojoj je opisao osnovne faze koje se više-manje pojavljuju u svim postupcima zaštite arhitektonske kulturne baštine. U nedostatku relevantne literature novijeg datuma, knjiga i dan danas predstavlja svojevrsni udžbenik za postupak zaštite spomenika te je u njoj donesena podjela i ovdje korištena kao okvir za opis procesa obnove crkvice Gospe od Zdravlja.

Prva je u tom okviru faza popisno-registracijske obrade, koja je provedena daleko prije začetka ovdje opisanog projekta obnove pa je informacije bilo nužno nabaviti u Registru kulturnih dobara RH te iz Konzervatorskog ureda u Splitu, odnosno konzervatorskog elaborata za crkvicu Gospe od Zdravlja iz 1995. godine. Nadalje, za sagledavanje plansko-projektne faze opisani su dokumenti, obrasci i dozvole koje je trebalo ishoditi za rad na kulturnom dobru. Najobuhvatnija je faza analitičke obrade, koja se zasniva na analizi i bilježenju svih relevantnih i dostupnih informacija o kulturnom dobru. Prvotno to podrazumijeva detaljan opis dobra, ali i istraživanje literature, arhivskih dokumenta te prikupljanje informacija kroz provedbu kvalitativnog sociološkog istraživanja. Ujedno, kao cilj iste faze, postavljeno je opisivanje kulturnog krajolika crkvice i određivanje njezine *buffer zone*. Pri tome je, kao teorijska podloga, poslužio znanstveni rad Biserke Dumbović Bilušić koja se bavi temom krajolika kao kulturnoga naslijeđa. Istodobno je stanje kulturnoga krajolika crkvice i njene *buffer zone* razloženo kroz raspravu o međunarodnim odredbama, zakonima i pravilnicima Republike Hrvatske te prostornim planovima. Opis faza izvedbe radova, odnosno faza provedenih arheoloških istraživanja i faze obnove koja se tek treba provesti, temelji se na neobjavljenim dokumentima. Riječ je o arheološkim izvještajima voditeljice arheološkog istraživanja doc. dr. sc. Silvije Bekavac te građevinskom projektu konstruktivno-građevinske sanacije i troškovniku građevinskih i konzervatorskih radova koje je izradio projektant Darko Kulić, dipl. inž. građ.

4. Popisno-registracijska obrada

Svojevrsna je predfaza u zaštiti spomenika popisno-registracijska obrada, koja se uglavnom odvija puno ranije od samoga projekta obnove. Riječ je o postupcima koji su provedeni još od 19. stoljeća pa nadalje – postupcima inventarizacije, zaštitne valorizacije, kategorizacije, predlaganja načina preventivne zaštite te proglašenja i registracije graditeljskoga dobra.¹¹ Takav je slučaj i s popisno-registracijskom obradom crkvice Gospe od Zdravlja. Građevina (č. zgr. 400) je još 2. studenog 1988. godine na temelju Rješenja Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture Split upisana u listu A i ima svojstvo spomenika kulture. Nadalje, od 12. listopada 2010. godine, na č. zgr. 400, zabilježeno je svojstvo kulturnog dobra na temelju pravomoćnog rješenja Ministarstva kulture RH Uprave za zaštitu kulturne baštine. Crkva je samim time i upisana u *Registar nepokretnih kulturnih dobara Republike Hrvatske* pod oznakom Z-4938.¹²

Budući da je zaštita graditeljskoga naslijeđa trajni proces koji se temelji na analitičkoj obradi, detaljnim planovima i projektima, u popisno-registracijskoj fazi govori se tek o preventivnim režimima zaštite, koji se, kao što je već napomenuto, često donose puno prije krajnje obrade graditeljskoga naslijeđa.¹³ Takvim dokumentom možemo smatrati prvi i jedini konzervatorski elaborat za crkvicu Gospe od Zdravlja, onaj iz 1995. godine. Elaborat je izradila viša konzervatorica Državne uprave za zaštitu kulturne i prirodne baštine, Glavno povjerenstvo u Splitu (danas Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski ured u Splitu), Anita Gamulin, d. i. a. i to pod pročelništvom dr. sc. Joška Belamarića. U njemu se iznosi fotodokumentacija zatečenog stanja, smjernice za sanaciju te troškovnik radova koji predviđa zemljane radove, radove razgrađivanja, radove konsolidacije zidane konstrukcije, krovopokrivačke, izolatorske, stolarske, kamenoklesarske i ostale radove.¹⁴

¹¹ T. MARASOVIĆ, 1985., str. 59.

¹² Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske, <https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/Z-4938>, pregledano 29. 5. 2021. godine.

¹³ T. MARASOVIĆ, 1985., str. 67.

¹⁴ A. GAMULIN, 1995.

5. Plansko-projektna obrada

Plansko-projektna i analitička obrada prvi su koraci u konkretnom projektu zaštite nekog kulturnog dobra, dakako pod uvjetom da je prethodno izvršena faza popisno-registracijske obrade. *Konzervatorski elaborat* iz 1995. godine ranije nije doživio svoje ostvarenje, tek su 2019. godine udruga „Brolanenses“ iz Brela i Javna ustanova Park prirode *Biokovo* ponovno pokrenuli projekt zaštite i obnove crkve Gospe od Zdravlja. Godine 2019. doc. dr. sc. Silvia Bekavac izradila je *Izveštaj o zatečenom stanju i prijedlog sanacije, crkva Gospe od Zdravlja – Gornja Brela*. U njemu je opisano zatečeno stanje crkvice, dopunjene su smjernice za sanaciju, izložene su nadopune troškovnika radova te je priložena nova fotodokumentacija zatečenog stanja. Budući da su smjernice za sanaciju određene *Konzervatorskim elaboratom* iz 1995. godine, one vrijede i danas, zbog čega su tom revizijom bile navedene samo potrebne nadopune.¹⁵ *Konzervatorskim elaboratom* iz 1995. godine također je određen i troškovnik radova, a on predviđa zemljane radove, radove razgrađivanja, radove konsolidacije zidane konstrukcije, krovopokrivačke, izolatorske, stolarske, kamenoklesarske i ostale radove. Stoga su u *Izveštaju* navedene i njegove nadopune, odnosno troškovnik arheoloških radova koji uključuje i one troškove koji nisu bili predviđeni *Konzervatorskim elaboratom* iz 1995. godine, a u trenutku izrade *Izveštaja* su određeni kao nužni.¹⁶

Prije započinjanja ikakvih radova na objektu, u toj projektnoj fazi bilo je nužno prikupiti svu potrebnu dokumentaciju kako bi se dobile dozvole za istraživačke aktivnosti na nekom kulturnom dobru. Prema *Pravilniku o dokumentaciji za izdavanje prethodnog odobrenja za radove na kulturnom dobru*, sukladno čl. 61. b stavku 4. i čl. 62. *Zakona o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara*, propisana je dokumentacija i podatci koje je podnositelj dužan dostaviti nadležnom tijelu za dobivanje odobrenja za poduzimanje radova na nepokretnom kulturnom dobru.¹⁷ Podnositelj zahtjeva je fizička i/ili pravna osoba koja, sukladno *Pravilniku o uvjetima za fizičke i pravne osobe radi dobivanja dopuštenja za obavljanje poslova na zaštiti i očuvanju kulturnih dobara*, ima dopuštenje za obavljanje poslova na zaštiti i očuvanju kulturnih dobara. Opći dio dokumentacije za nepokretna kulturna dobra sadrži: „naziv kulturnog dobra, broj zaštite upisanog kulturnog dobra u Registru kulturnih dobara Republike Hrvatske, podatke o vlasniku kulturnog dobra, podatke o kulturnom dobru, vlasnički list ili drugi dokaz o vlasništvu, punomoć ako je podnositelj zahtjeva ovlastio drugu osobu za zastupanje, dokaz da je

¹⁵ S. BEKAVAC, 2019., str. 8.

¹⁶ S. BEKAVAC, 2019., str. 9.

¹⁷ *Pravilnik o dokumentaciji za izdavanje prethodnog odobrenja za radove na kulturnom dobru*, čl. 1.

podnositelj zahtjeva nositelj prava na kulturnom dobru ili imatelj kulturnog dobra ili privremeni skrbnik kulturnog dobra koji je ovlašten poduzimati određene radnje, izvod iz katastra, smještaj kulturnog dobra: mjesto, općina, ulica, kućni broj“.¹⁸

Kako je riječ o građevinskom dobru, neophodno je podizanje izvatka iz zemljišne knjige. U tom se dokumentu iščitava da je crkvice u vlasništvu *Crkve katoličke apoštolske rimske Blažene Dvice Marije Gospe od Zdravlja u Brelima* te da se nalazi na katastarskoj čestici 400 površine od 146 m², Katastarska općina 317004 Brela, Splitsko-dalmatinska županija, na koordinatama 43°24'31" N i 16°55'07" E. Iz istog je dokumenta vidljivo da je na temelju *Rješenja regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture Split* od 2. studenog 1988. godine čest. zgr. 400 upisana u listu A i ima svojstvo spomenika kulture. Nadalje, iz tog se rješenja saznaje i da je na temelju pravomoćnoga rješenja Ministarstva kulture RH Uprave za zaštitu kulturne baštine od 12. listopada 2010. godine zabilježeno svojstvo kulturnog dobra na č. zgr. 400.

Nadalje, crkvice Gospe od Zdravlja smještena je na teritoriju *Parka prirode Biokovo*, zbog čega je, prema čl. 145. *Zakona o zaštiti prirode*, pravna i fizička osoba koja namjerava provoditi znanstvena i/ili stručna istraživanja u zaštićenom području dužna ishoditi dopuštenje Ministarstva zaštite okoliša i energetike. Na podneseni zahtjev Javne ustanove *Park prirode Biokovo* (Franjevački put 2a, 21300 Makarska), Ministarstvo je izdalo dopuštenje za arheološko istraživanje crkve Gospe od Zdravlja do 31. prosinca 2020. godine pod vodstvom voditeljice projekta dr. sc. Silvije Bekavac sa Sveučilišta u Zadru. Uz to, crkvice je u vlasništvu Katoličke crkve, pa je trebalo ishoditi dozvolu od nadležnog župnika don Nenada Čondića za arheološka istraživanja crkve Gospe od Zdravlja. Ona je dobivena 10. veljače 2020. godine.

Sljedeći je korak u toj projektnoj fazi bilo pronalaženje izvora financiranja za predviđene radove. Za zaštitna arheološka istraživanja crkve Gospe od Zdravlja u Gornjim Brelima, potpisan je ugovor između Javne ustanove *Park prirode Biokovo* i Sveučilišta u Zadru (Ulica Mihovila Pavlinovića) o uplati novčanih sredstava. Po tom se ugovoru Javna ustanova *Park prirode Biokovo* obavezala uplatiti iznos od 15.000,00 kuna (petnaestisuća) + PDV odmah nakon potpisivanja tog Ugovora na račun Sveučilišta.

Naposljetku, za crkvicu Gospe od Zdravlja nadležan je Konzervatorski ured u Splitu, zbog čega je trebalo ispuniti zahtjev Konzervatorskog odjela u Splitu za izdavanje odobrenja za arheološko istraživanje. Uz zahtjev, priloženi su i ortofoto snimak i označeno područje na

¹⁸ *Pravilnik o dokumentaciji za izdavanje prethodnog odobrenja za radove na kulturnom dobru*, čl. 3.

katastarskoj podlozi, suglasnost vlasnika čestice, financijski plan i dokaz o osiguranim financijskim sredstvima te dopuštenje Ministarstva zaštite okoliša i energetike.

6. Analitička obrada

Paralelno s plansko–projektnom obradom, rađena je analitička obrada, koja je podrazumijevala analizu i dokumentaciju svih relevantnih i dostupnih informacija o kulturnome dobru, počevši od opisa zatečenog stanja, istraživanja i analize prvobitnoga stanja i razvitka građevine kroz povijest te bilježenja uzroka degradacije – sve kako bi se dobila cjelovita slika o građevini u vrijeme njena nastanka, o njenom povijesnom razvitku te njenom trenutnom stanju.

6.1. Zatečeno stanje

Crkvice Gospe od Zdravlja zaseoku Gornja Mala - Gržica, smještenom uz zaseok Subotičće u Gornjim Brelima, skromna je građevina malih dimenzija i jednostavna oblika. Iako je nastala u vrijeme baroknog stilskog razdoblja, za crkvicu je gotovo besmisleno koristiti taj izraz. Njezin je tlocrt krajnje pojednostavljen i u skladu s jednostavnim sakralnim oblicima kakvi se stoljećima grade u ruralnoj Dalmaciji. Riječ je o jednobrodnoj, poluvaljkasto svođenoj građevini pravokutnog tlocrta, s preslicom u osi portala. Njene su dimenzije po dužini i širini 6,20 x 4,30 metara, a orijentirana je u smjeru sjeveroistok-jugozapad. Svi su zidovi crkve nosivi te su građeni od grubo klesanih kamenih blokova čije dimenzije variraju. U cjelini gledano, građevina je u lošem stanju očuvanosti, zamjetno lošijem nego na fotografijama iz Konzervatorskog elaborata iz 1995. godine. Začelni dio svoda i krova urušio se u unutrašnjost, čitava je obrasla vegetacijom (*Hedera helix*), vezivni je materijal u zidovima istrošen, a isti su imali niz vertikalnih pukotina i izbijenih kamenih blokova (prilog 1). Vanjske su i unutrašnje plohe zidova, koje su kroz povijest bile prekrivane žbukom u nekoliko slojeva, ili u potpunosti ogoljene ili je žbuka na većem dijelu izgubljena. Zidna je žbuka izvorno bila prebojana plavim, crnim i crvenim trakama i geometrijskim poljima. U unutrašnjosti, crkveni namještaj i oprema dijelom su izgubljeni, a dijelom polomljeni. Sve navedeno ozbiljno je narušilo statiku građevine, činilo je disfunkcionalnom te je narušavalo njen cjelokupni dojam.

Glavni razlog tako drastične zapuštenosti crkve činjenica je da se u njoj još od tridesetih godina 20. stoljeća ne obavlja bogoslužje. Međutim, crkva je i ranije bila neodržavana – 16. travnja 1886. godine, splitsko-makarski biskup Marko Kalođera naredio je župniku „da gleda i

nastoji popraviti i bolje držati tu područnu crkvu, da bude pristojna za službu Božju, jer drugačije bit ćemo usilovani zabraniti da se u njoj govori sv. Misa“.¹⁹ Naposljetku, to se i dogodilo. Ideja o izgradnji druge crkve prvi se put javila u vremenu prije Prvog svjetskog rata. Međutim, to je pitanje ponovno pokrenuto tek kada je u mjesto 1927. došao župnik don Ante Soljanić. Nova je crkva građena punih deset godina, od 1929. do 1939. godine. U međuvremenu se stara crkvica Gospe od Zdravlja prestala upotrebljavati zbog urušavanja, pa se svo bogoslužje obavljalo u crkvi sv. Ilije.²⁰

Za crkvicu Gospe od Zdravlja je tek zalaganjem društva *Brolanenses* Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture izradio stručnu sanacijsku dokumentaciju.²¹ Međutim, trebalo je proći još više od dva desetljeća dok obnova i revitalizacija građevine nisu započele. Godine su 2019. udruga *Brolanenses* iz Brela i Javna ustanova Park prirode *Biokovo*, na čelu s ravnateljem Slavom Jakšom, ponovno pokrenuli projekt zaštite i obnove crkve Gospe od Zdravlja.

6.1.1. *Vanjština crkvice*

Crkvica ima jednostavno plošno pročelje u čijoj su središnjoj osi smješteni pravokutni portal, križna ploča s natpisom, rozeta i preslica (prilog 1). Bočno, lijevo od ulaza, nalazi se malen svjetlosni otvor pravokutnog oblika. Ostatci bijele žbuke, nanese u tri sloja, na pročelju su sačuvani samo lijevo od portala.

Portal je omeđen snažnim dovratnicima, monolitnim nadvratnikom i kamenim pragom. Dovratnici su sastavljeni od nekoliko velikih kamenih blokova na čijim su unutrašnjim plohama sačuvani ostatci mehanizma izgubljenih vratnica. Na desnom su dovratniku sačuvana dva metalna klina, a na lijevom tri kružna utora. Kamenu ulazni prag na gornjoj plohi ima uzdužno urezan žlijeb koji je, zajedno s kružnim utorima, imao funkciju u zatvaranju vratnica. S gornje strane ulazni je otvor omeđen nadvratnikom kojeg čini monolitan kamen, obrađen samo s pročelne strane. Na toj stranici nadvratnika urezana je četveroznamenkasta godina izgradnje, na kojoj je predzadnja brojka podosta izlizana i teško čitljiva. Iz tog se razloga u različitim izvorima ne navodi ista godina izgradnje. Na poučnoj tabli Javne ustanove *Parka prirode Biokovo*, postavljenoj uz samu crkvu, navedena je 1711. godina. Istu godinu navodi i Ivana Kokić u knjizi *Spomenička baština makarskog primorja: (spomenici kulture općine Makarska)*.²² Prema konzervatorskom elaboratu iz 1995. godine, gradnja se datira u 1711. ili

¹⁹ Arhiv župe Brela, 1886., prema: J. BEBIĆ, 1985., str. 83.

²⁰ J. BEBIĆ, 1985., str. 85.

²¹ N. MARUŠIĆ, 2010., str. 27.

²² I. KOKIĆ, 1989., str. 22.

1761. godinu, a te godine navodi i Nada Marušić bazirajući se na izvorima don Ivana Vrdoljaka. Pri tome autorica ne donosi vlastitu procjenu, već zaključuje da je nadvratnik značajno oštećen zbog čega se godina ne može iščitati sa sigurnošću.²³ U Registru nepokretnih kulturnih dobara Republike Hrvatske u opisu dobra naznačeno je da je na nadvratniku uklesana 1751. godina.²⁴ U knjizi *Od Berulije do Brele* koju je 1993. izdao Ogranak Matice hrvatske Brele, crkva se također datira u 1751. godinu.²⁵ Međutim, budući da se crkvice spominje u izvještaju biskupa Stjepana Blaškovića iz 1735. pod titularom Gospe od Ružarija, godina izgradnje nikako ne može biti 1751. ili 1761. Naposljetku, u knjizi Josipa Bebića iz 1985. godine, crkva se datira u 1731. godinu, a izneseni se podatak temelji na zabilješkama Tajnog vatikanskog koncila (Kongr. koncila, *Relationes dioec. Macarensis a. 1835.*).²⁶ Unatoč različitim prijedlozima za dataciju, još se uvijek prostim okom može nazrijeti gornje i donje zaobljenje trećeg uklesanog broja, što naslućuje da je vrijeme gradnje najvjerojatnije 1731. godina.

Iznad nadvratnika, u plohu zida, ugrađena je uredno klesana kamena ploča križnog oblika (prilog 2).²⁷ Gornji dio križa otučen je zajedno s dijelom natpisa pisanog kombinacijom latinice i glagoljice. Prvi sačuvani redak napisan je latiničnom kapitalom. Od prve riječi vidljiv je samo dio posljednjeg slova T, koju valja restituirati kao *[KRIS]T*. Za time slijedi riječ BOG. U drugom je retku uklesana kratica pisana oblom glagoljicom, koja u latiničnom obliku označava slova *Ž. C. V*. Za naredna tri retka ponovno je korištena latinična kapitala, a uklesane su riječi *ŽIVE KRALJUJE VLADA*. Za kratice na glagoljici predlaže se restitucija *Ž(IVE) C(ARUJE) V(LADA)*, čime je samo u glagoljičnom obliku izražen natpis na križu. Na starim fotografijama natpisa jasno je vidljivo da nakon riječi BOG slijedi riječ s početnim slovom C ili Č, za koju se predlaže restitucija *Č[OVJEK]*.²⁸ U konačnici, predlaže se restitucija natpisa kao: *[KRIS]T BOG Č[OVJEK]/ Ž(IVE) C(ARUJE) V(LADA) / ŽIVE / KRALJUJE / VLADA*.²⁹

Nad natpisnom pločom nalazi se kružna kamena rozeta upisana u pravokutan okvir (prilog 2). Rešetku rozete čine četiri kraka koja se šire prema rubovima, a u čijem je križištu

²³ N. MARUŠIĆ, 2010., str. 27.

²⁴ Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske, <https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/Z-4938>, pregledano 15. 3. 2020.

²⁵ K. JURIŠIĆ, 1993., str. 23.

²⁶ J. BEBIĆ, 1985., str. 82.

²⁷ U stanju crkve prije obnove, pravilno klesana križna ploča bila je u neobičnom kontrastu s grubo klesanim kamenim blokovima zida. Međutim, treba imati na umu da je u prvotnom stanju mogla biti vidljiva samo ta uredna ploha ploče, dok je neuredne kamene blokove zidova prekrivala žbuka.

²⁸ Predložena restitucija proizašla je iz usporedbe s natpisom iz zaseoka Kotišina poviše Makarske na crkvi sv. Ante, koji glasi: *ISUS KRIST BOG I ČOVJEK / ŽIVE KRALJUJE CARSTVUJE*.

²⁹ Restitucija natpisa dopunjena je nalazima arheoloških istraživanja. Vidi poglavlje: 7. Arheološka istraživanja.

postavljen ukras u obliku cvijeta. Između krakova nekoć je postojala metalna rešetka koja je u nekom trenutku izbijena, a od nje su se prije obnove nazirali samo zahrđali ostatci. Poviše rozete smještena je kamena preslica čije je izvorno zvono izgubljeno (prilog 3). Preslica se sastoji od pravokutne baze na kojoj stoje dva uspravna pravokutna stupića koji završavaju vijencem oštih bridova, a nad kojima se uzdiže kameni polukružni luk na čijem je vrhu akroterij češerastog oblika.³⁰ Donja je strana luka, na koju je nekoć bilo pričvršćeno zvono, otučena.

Osim spomenutih nedostajućih dijelova i oštećenja, na pročelju se uočavaju i dvije snažne vertikalne pukotine. Jedna se proteže otprilike jedan metar od desnog ruba pročelja te seže od tla sve do krova. Između te pukotine i portala, na visini oko 120 cm od tla, nedostaje jedan manji kamen u zidnoj plohi. Druga vertikalna pukotina proteže se od lijevog ruba kamene rozete prema lijevom rubu nadvratnika. Ujedno je na lijevom dijelu pročelja, od preslice, uz obod rozete pa do tla, zid obrastao vegetacijom (*Hedera helix*).

Vegetacijom (*Hedera helix*) obrastao je i čitav sjeverozapadni zid, ponajviše u središnjem i zapadnom dijelu (prilog 1). Taj je zid veoma jednostavan, bez ikakvih konstruktivnih i dekorativnih raščlanjenja. Žbuka je na ovoj strani građevine gotovo u potpunosti otpala, a skromni tragovi pronalaze se na sjevernoj polovici zida. Još ozbiljnije oštećenje predstavljaju dvije vertikalne pukotine. Prva se proteže čitavom visinom zida oko jedan metar od sjevernog ruba. Druga vertikalna pukotina nalazi se oko dva metra od zapadnog ruba.

U najgorem je stanju sačuvanosti začelni (sjeveroistočni) zid (prilog 4). Pristup ovoj strani građevine prvotno nije ni bio moguć zbog vegetacije (*Rubus fruticosus*, *Paliurus spinachristi*, *Hedera helix*) koja je u potpunosti zagušila njegovu okolinu. Tek je nakon krčenja te vegetacije omogućen pristup i evidentiranje stanja samog zida. Riječ je o jednostavnom plošnom začelju bez otvora. Zid je u središnjoj zoni, kao i sjeverozapadni i jugozapadni zid, obrastao vegetacijom (*Hedera helix*). Vertikalno puknuće prati se punom visinom oko metar od

³⁰ Identičan češerast oblik imaju akroteriji na vrhu preslica na crkvama sv. Ilije i crkva sv. Nikole, obje u Gornjim Brelima. Isti oblik pronalazi se i na crkvi sv. Mihovila i crkvi sv. Jurja u Tučepima te na sv. Mihovila u Velikom Brdu (Baškovići – Žlib). Međutim, iako se na Makarskom primorju pronalazi značajan broj primjera s akroterijem češerasta oblika na vrhu preslice, ipak nije riječ o usko lokalnom motivu. Sličan je motiv uočen i na nekim drugim dalmatinskim crkvama, kao što je crkva sv. Roka u Komiži, crkva sv. Roka u Biogradu na moru, crkva sv. Bartula na Resniku u Kaštel Štafiliću, crkva sv. Klementa u Pučišćima na otoku Braču i druge. Pri tome, treba imati na umu da nabrojani primjeri crkava nisu iz istog razdoblja, ali njihove preslice odaju karakterističan barokni izričaj.

sjevernog ruba zida. Snažnije vertikalno puknuće nalazi se uz istočni rub zida gdje je izbijanjem nekoliko kamenih blokova nastala šupljina, čije stijenske sadrže ostatke čađe.³¹

U najboljem je stanju očuvanosti jugoistočni zid (prilog 5). On nema ozbiljnijih napuknuća, a čitavom širinom gornjeg dijela plohe prisutni su ostatci žbuke, koji su ujedno prisutni i punom visinom južne polovice istoga zida. Ploha zida raščlanjena je samo jednom jednostavnom pravokutnom nišom koja se nalazi uz južni rub zida, iznad kamene klupice koja je smještena u podnožju istog zida.

6.1.2. *Krov i svod crkvice*

Na čitavoj građevini, najveća se oštećenja nalaze na svodu i krovu (prilog 6). Pokrov građevine u začelju se u potpunosti urušio i dijelom obrastao vegetacijom (*Hedera helix*). Navedeno urušavanje moralo se dogoditi negdje između 1995. i 2010. godine, budući da je u konzervatorskom elaboratu iz 1995. svod još uvijek bio postojan, a u tekstu Nade Marušić iz 2010. djelomično urušen. Ipak, i iz tog dijelom sačuvanog pokrova, iščitalo se da je crkva izvorno bila nadsvođena poluvaljkastim sedrenim svodom i obložena kamenim pločama.³² Međutim, u naknadnoj obnovi nad kamenim pločama postavljena je betonska košuljica, pod čijim se rubovima naziru ostatci ploča izvornog krova. Na sljemenu betonske nadogradnje postavljene su keramičke kupe, a iste su kupe (5 komada) postavljene i uz pročelni rub betonskog krova kao svojevrsne stube koje vode do preslice. Izvorna nosivost zidova crkve nije predviđala ovoliku težinu na krovu, zbog čega je i došlo do urušavanja.

6.1.3. *Unutrašnjost crkvice*

Unutrašnjost je crkve prije početka arheoloških radova u potpunosti bila zakrčena materijalom urušenog pokrova (prilog 7). Međutim, moglo se nazrijeti da je podnica popločana velikim kamenim pločama postavljenim u šljunčani naboj, a da u osi ulaza, u središnjem dijelu crkve, nedostaje dio tog popločenja. Također je uočljivo da je prostor prezbiterija od ostatka

³¹ Više o izbijenim blokovima na začelnom zidu građevine pogledaj u poglavlju: 6.4. *Crkvice u lokalnoj predaji*.

³² U Registru nepokretnih kulturnih dobara Republike Hrvatske (<https://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=6212&kdId=400331461>, pregledano 17. 3. 2020.) u opisu dobra naznačeno je da je crkva svođena šiljastim svodom, što je očigledno netočna informacija. Ujedno, i na tabli pored crkve stoji pogrešan podatak, odnosno tu piše kako je riječ o krovu na čemer. Također, krivo je uočavanje i ono Josipa Bebića (J. BEBIĆ 1985., str 82.) koji piše kako je crkva pokrivena gotičkim svodom. Točnu informaciju donosi tek Nada Marušić (N. MARUŠIĆ, 2010., str. 26.), koja pravilno uočava da je crkvice svođena poluvaljkastim, zidanim svodom.

podnice uzdignut za jednu stubu. Stuba je kamena i poluoble profilacije, a profilacija je oštećena na dva mjesta. U prostoru prezbiterija, *in situ* je sačuvana samo baza oltara. U materijalu nagomilanom u unutrašnjosti crkve, uočeni su ulomci oltara. Oltarna je menza u originalu bila nasadena na monolitni kameni stupić (stipes) koji je u nagomilanom materijalu bio vidljiv u ulomcima. Na njegovu je mjestu, u jednoj od građevinskih intervencija, nazidano novo postolje od pravilnih kamenih blokova povezanih betonom. Oltar je u ovakvom stanju bio već i 1995. godine, budući da se u *Elaboratu* navodi kako se kamena oltarna menza raspukla u nekoliko dijelova koji su razbacani po unutrašnjosti crkve, a ujedno je na fotografijama iz *Elaborata* vidljivo recentnije zidano postolje.³³

Budući da je nadvisuje obli svod, kontrafasada ima polukružan završetak. U njenoj su središnjoj osi smješteni otvor rozete i ulazni otvor. Navedeni otvor s unutrašnje strane završava oblim lukom koji je u naknadnoj obnovi građevine bio dijelom zapunjen vezivnim materijalom i lomljenim kamenom. Otvor rozete sužava se prema vanjštini zida, što je uobičajena praksa kako bi se u unutrašnjost građevine propustila što veća količina svjetlosti. Osim kroz rozetu, skromna svjetlost u građevinu dopire i kroz maleni pravokutni svjetlosni otvor smješten desno od portala.³⁴ Iznad opisanog otvora u zidu se nalazi okrhnuće kamenih blokova.³⁵ Budući da je to udubljenje u zidu podosta nepravilno i bez ikakvih naznaka žbuke, nezahvalno je pretpostavljati je li u izvornom stanju tu stajala kakva niša. Na čitavoj su površini zida kontrafasade prisutni ostatci žbuke, a u desnoj gornjoj zoni zida vidljivo je čak nekoliko slojeva. Prvi je sloj veoma grub, a na njega je nalijegao finiji sloj koji na sebi ima rupice promjera oko 3 cm, a koje su nastale u nekoj fazi obnove kako bi novi sloj žbuke bolje prijanjao. Nad tim slojem s rupicama vidljiva su još dva nanosa žbuke. Na trećem se sloju naziru ostatci žućkasto roze boje, a na zadnjem su sloju prisutne naslage crne plijesni (*Stachybotrys chartarum*). Na lijevoj strani kontrafasade ponovno je vidljiv prvi grubi sloj, potom sloj s utučenim rupicama te u gornjoj zoni zida još jedan sloj. Gornja zona lijeve strane zida prekrivena je zelenom plijesni (*Cladosporium*), dok je u donjoj zoni prisutna crna plijesan (*Stachybotrys chartarum*).

Crna i zelena plijesan u manjoj su mjeri nastanile i unutrašnju plohu jugoistočnog zida u njenom južnom dijelu, a ista je ploha zida u istočnom dijelu obrasla bršljanom. Znatnije oštećenje predstavlja vertikalno puknuće u kutu između opisanog zida i kontrafasade.

³³ A. GAMULIN 1995.

³⁴ Svjetlosni otvor na kontrafasadi nalazi se na visini od 93 cm od razine podnice, a od desnog ruba ulaznog otvora udaljen je 36 cm.

³⁵ Rupa u zidu nalazi se 15 cm iznad prozora kontrafasade, a od ulaznog otvora udaljena je od 20 cm. Samo oštećenje duboko je 20 cm, visoko 20 cm, a široko 40 cm.

Unutrašnja ploha zida raščlanjena je konzolom u prednjem dijelu crkve, a ista takva nalazi se na nasuprotnom (sjeverozapadnom) zidu.³⁶ Uloga tih konzola nije poznata, iako u većim crkvama konzole postavljene u ovom dijelu služe za pridržavanje drvenog kora. To dakako nije ni ovdje isključeno, ali treba imati na umu da je ta konstrukcija (ukoliko je postojala) morala biti veoma malena i lagana zbog skromnih dimenzija same crkve i konstruktivne nosivosti zidova.

Na unutrašnjoj plohi jugoistočnog zida, u zoni prezbiterija, nalazi se niša. Na njenim je stijenkama sačuvana izvorna žbuka i tragovi plave boje.³⁷ Općenito govoreći, žbuka i boja na čitavoj su plohi jugoistočnog zida očuvanije u odnosu na ostale zidove građevine. Slojevitost žbuke najbolje se raspoznaje u južnoj polovici zida, u zoni iznad konzole, a slojevi su raspoređeni na način kao što je to opisano na kontrafasadi. Tu su ujedno, na prvom finijem sloju žbuke, vidljivi tragovi plave boje, što navodi na zaključak da je čitav svod u najranijoj fazi bio obojen u plavo. Tragovi boje golim su okom vidljivi i u donjoj razini zida. Riječ je o traci crne boje s tragovima crvene, smještenoj od razine popločenja pa do 55 cm u visinu.

Nastavak te trake moguće je pratiti i na unutrašnjoj plohi začelnog (sjeveroistočnog) zida, iako u manjoj mjeri očuvanosti. Ovaj zid, isto kao i njemu nasuprotna kontrafasada, ima polukružan završetak. Iza oltara, u začelnom zidu, u istoj su ravnini stajala dva pravokutna utora. Moguće da je riječ o utorima za konzole, budući da je u vrijeme izrade *Elaborata* 1995. godine spomenuto kako je sačuvana jedna od dvije kamene konzole koje su vjerojatno nosile drveni oltar sa slikom, koji se nije sačuvao.³⁸ I ovaj je zid obilježen oštećenjima i obrastao vegetacijom (*Hedera helix*) koja se vertikalno protezala središnjim dijelom zida. U kutu između unutrašnjih ploha začelnog i jugoistočnog zida nalazila se snažna vertikalna pukotina, a na istoj pukotini (na visini od 203 cm od podnice prezbiterija) nedostaje nekoliko kamenih blokova.

Naposljetku, unutrašnja ploha sjeverozapadnog zida također ima snažna puknuća. Prvo vertikalno puknuće proteže se od poda do konzole, a drugo, oko 10 cm sjevernije, prostire se od poda do svoda. Ponovno, i ovaj je zid obrastao vegetacijom (*Hedera helix*), ponajviše uz

³⁶ Konzola na unutrašnjoj plohi jugoistočnog zida nalazi se na visini od 182 cm od razine podnice te 110 cm od južnog ruba zida. Sama konzola visoka je 21 cm, široka 15 cm i u prostor isturena 13 cm. Konzola na nasuprotnom (sjeverozapadnom) zidu od razine podnice je udaljena 180 cm, od zapadnog ruba udaljena je 101 cm, visoka je 22 cm, široka 22 cm i u prostor isturena 10 cm.

³⁷ Niša na unutrašnjoj plohi jugoistočnog zida nalazi se 50 cm od istočnog ruba zida, na visini od 140 cm od razine podnice prezbiterija. Niša je duboka 30 cm, široka 26 cm te visoka 23 cm.

³⁸ A. GAMULIN 1995. Ova je pretpostavka gotovo neupitna, budući da identičan postav oltara ima crkva sv. Ilije, smještena nedaleko od crkvice Gospe od Zdravlja.

istočni rub. Osim konzole koja je već spomenuta u opisu nasuprotnog (jugoistočnog) zida, ova ploha raščlanjena je i jednom jednostavnom nišom smještenom blizu ulaza u građevinu za koju se može pretpostaviti da je služila kao ostava za škropionicu.³⁹ Udubljenje niše sadrži ostatke žbuke, koja je u tragovima (do prvog finijeg sloja s utučanim rupicama) sačuvana i na ostatku plohe zida.

6.2. Crkvica u literaturi

Najraniji je sačuvani spomen crkvice u Subotiću u Gornjim Brelima onaj u dnevniku vizitacije Stjepana Blaškovića, makarskog biskupa. On je, naime, 1735. godine obišao svoju biskupiju u pratnji don Duje Maslarda i don Ante Antulovića koji su vodili Dnevnik o tijeku vizitacije. Dnevnik se danas čuva u Tajnom vatikanskom arhivu, Fond kongregacije, u svesku 555. U jednom dijelu, pri opisu boravka u Gornjim Brelima, spominju crkvicu Gospe od Ružarija: *Ujutro, 31. svibnja prelat na vrijeme ustade i sa svećenstvom ode u kapelu Gospe od Ružarija. Kroz dugo vremena je ispovijedao. Vjenčao je mladence izbjegavajući nezgode koje su mogle nastati. Zatim iz Turske dođoše neke osobe, da bi od biskupa primile blagoslov. On im podijeli moći i zapise, te ih otpusti. Zatim se vrati u crkvu i reče sv. misu, na kojoj je propovijedao i nakon koje je krizmao nekolicinu djece. Nakon ručka saznao je za uzurpaciju zemlje kapele Gospe od Ružarija. Povrati kapeli tu zemlju, a tako isto i jedan vrt udovici Klarić. Poslije ručka nastavili su s ispovijedanjem. Zatim se vratiše u kuću, okrijepiše se, izmoliše sv. oficij i odoše na počinak.*⁴⁰ Biskup Stjepan Blašković u ljeto 1770. godine ponovno je obavio vizitaciju primorskih župa u kojoj se, pod datumom 20. 7. 1770., spominju sve tri crkve u Gornjim Brelima. Titular crkve u vizitaciji glasi „Bezgrešno začće“.⁴¹ Sljedeći pronađeni spomen crkvice u Gornjim Brelima je iz 1823. godine, iz vizitacije Antona Marija Kadčića, koji je tada kao kaptolski vikar upravljao Makarskom biskupijom. On je u Gornja Brela zbog vizitacije tamošnjih crkava poslao 4. 7. 1823. mladog don Šimuna Pavlinovića, jednog od suvizitatora. Taj je po povratku izvijestio kako je pregledao tri tamošnje područne crkve: Sv. Nikole, Sv. Ilije i Gospe od Zdravlja, a i njihovu opremu koja služi za bogoslužje (*arredi sacri in esse esistenti*). Nije imao primjedbi.⁴²

³⁹ Niša se nalazi 15 cm od zapadnog ruba zida i 96 cm od razine podnice, duboka je 30 cm, široka 27 cm i visoka 23 cm.

⁴⁰ M. BABIĆ, 1999., str. 125.

⁴¹ Nadbiskupski arhiv Split, M. 82., f. 324r. Zahvaljujem prof. dr. sc. don Slavku Kovačiću na pronalasku ove vizitacije te doc. dr. sc. Sofiji Sorić i dr. sc. Đurđini Lakošeljac na pomoći u prijevodu teksta na hrvatski.

⁴² Nadbiskupski arhiv Split, M, 116.a., f. 136r.

Crkvice se u stručnoj literaturi pojavljuju tek 1985. godine kada je obrađuje Josip Bebić u svojoj knjizi *Brela*.⁴³ Bebić je prvi koji je donio sustavan pregled postojećih informacija o crkvi, koje autori kasnije više-manje ponavljaju. Prenio je podatke iz katastarskih knjiga, iz Tajnog vatikanskog arhiva, arhiva župe Brela, iz Nadbiskupskog arhiva Split, ali i donio vlastite opise. Sljedeća je o crkvi pisala Ivana Kokić 1989. godine u kontekstu nabiranja sve (tada poznate) spomeničke baštine Makarskog primorja, ne donoseći pri tome nikakve značajno nove informacije u odnosu na Bebića.⁴⁴ Nadalje, crkvice se spominje 1993. godine i u knjižici *Od Berulie do Brela*, autorā Romane Ribičić, Karla Jurišića i Božidara - Darka Šošića, a u njoj se ponovno ne donose nova saznanja.⁴⁵ Iz 1995. godine valja (ponovno) navesti i prvi i jedini konzervatorski elaborat načinjen za ovu crkvicu, važan ponajviše zbog fotodokumentacije stanja objekta. *Elaborat* je izradila viša konzervatorica Državne uprave za zaštitu kulturne i prirodne baštine, Glavno povjerenstvo u Splitu (danas Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski ured u Splitu) Anita Gamulin, d. i. a., pod pročelništvom dr. sc. Joška Belamarića. Godine 2004. crkvicu je spomenuo Mile Vidović u sveobuhvatnom popisu župa i ustanova Splitsko-makarske nadbiskupije, pri tome doslovno parafrazirajući Bebića (Bebić donosi krivi opis svoda, što Vidović prenosi ne ispravljajući ga) i ne donoseći nikakve nove opise ni informacije.⁴⁶ O crkvi je zatim 2010. godine pisala Nada Marušić, posvetivši joj dvije stranice u listu župe sv. Stjepana prvomučenika *Kamen života*. Marušić je donijela detaljan opis crkve, kao i podatke koje je, moguće, preuzela od Bebića ili drugih autora.⁴⁷

6.3. *Titular crkvice*

Josip Bebić u svojoj knjizi *Brela* ističe kako je najraniji spomen crkve onaj u izvještaju biskupa Stjepana Blaškovića iz 1735. god., kada se ona navodi pod titularom Gospa od Ružarija.⁴⁸ Isti titular stoji i u izvještaju iz 1770. god.⁴⁹ Tek deset godina mlađi izvještaj, onaj iz 1780. god., crkvicu spominje pod imenom Bezgrešnog začeca.⁵⁰ U kasnijim spisima naziva se današnjim imenom – crkvom Gospe od Zdravlja.⁵¹

⁴³ J. BEBIĆ, 1985.

⁴⁴ I. KOKIĆ, 1989.

⁴⁵ R. RIBIČIĆ, K. JURIŠIĆ, B-D. ŠOŠIĆ, 1993.

⁴⁶ M. VIDOVIĆ, 2004., str. 255.

⁴⁷ Problem s tekстом Nade Marušić (i župnim listom *Kamen života* općenito) izostanak je citiranja, pa je teško zaključiti što su autoričine riječi, a što je preuzeto iz drugih izvora. NADA MARUŠIĆ, 2010.

⁴⁸ TVA Kongr. koncila, *Relationes dioec. Macarensis a. 1735.*, prema: J. BEBIĆ, 1985., str. 82.

⁴⁹ NAS, M 82, prema: J. BEBIĆ 1985. – Josip Bebić, *Brela*, Split, 1985., str. 82.

⁵⁰ NAS, M LXIX 66, prema: J. BEBIĆ 1985., str. 82.

⁵¹ J. BEBIĆ, 1985., str. 82

Iako različiti, svi navedeni titulari crkve vezani su uz Gospu, što ne iznenađuje s obzirom na to da je marijanski kult za vrijeme protureformacije i nakon Tridentskog koncila u Dalmaciji zadobio snažan polet. O tome koliko je Bogorođičin kult bio važan, svjedoči podatak da je na području mletačke Dalmacije u to vrijeme bilo čak 355 crkava tituliranih njezinim imenom.⁵² Naime, marijanski kult postao je važan u trenutku velikih opasnosti, kada joj se ljudi počinju obraćati kao zaštitnici. Ponajprije je riječ o opasnosti od napada Osmanlija, kao i od epidemije kuge koja je stoljećima periodički pustošila Dalmaciju.

6.3.1. *Povijesno-politički razlozi odabira titulara*

U 17. stoljeću, u vrijeme protureformacije, dolazi do jačanja marijanskog pokreta na Zapadu, kojem se Hrvati odmah, bez zakašnjenja, pridružuju. Dva su razloga za navedeno. Prvi je univerzalan za čitavu Crkvu, a to je obrana kulta Djevice Marije od protestantskih napada. Drugi je specifično vezan uz prostor Dalmacije; riječ je o pouzdanju da će Gospa pomoći u borbi protiv Osmanlija.⁵³

Što se tiče prvo navedenog; nakon crkvenog raskola (reformacije), protestanti su nastojali umanjiti, pa čak i zabraniti marijansku pobožnost, a njeno bezgrešno začecje staviti pod upitnik. Kao odgovor na navedeno, kao i brojne druge sukobe i napade na Katoličku crkvu, održan je crkveni Sabor u Tridentu (1545. — 1563.) i pokrenuta je *katolička obnova* (protureformacija).⁵⁴ U njezinu sklopu, kao svojevrsan revolt i način obrane Katoličke crkve, štovanje i promicanje marijanskog kulta doseglo je uzlaznu putanju.⁵⁵ Nadalje, kult štovanja Gospe od Ružarija doživio je snažan uzlet krajem Ciparskog rata (1570. – 1573.), a ponajviše nakon bitke kod Lepanta u listopadu 1571. godine. Za trajanja bitke, u kršćanskom su se svijetu odvijale posvećene procesije i molitve svete krunice pa su kršćani svoju pobjedu u bitci pripisali zagovorima Blaženoj Djevici Mariji. Bitka kod Lepanta na istočnoj obali Jadrana osobito je zapamćena u kolektivnoj svijesti jer je u njoj sudjelovalo čak jedanaest galija iz gradova između Cresa i Kotora.⁵⁶ Navedena je bitka označila početak opadanja osmanske moći u Europi, a dogodila se istodobno s usponom Katoličke crkve nakon provedbe Tridentskog koncila. Od tog je trenutka Crkva u okviru protureformacijske djelatnosti putem papinskih vizitatora i crkvenih

⁵² Z. LADIĆ, 1998., str. 197.

⁵³ A. KATALINIĆ, 1976., str. 276.

⁵⁴ A. SZABO, 2017., str. 3.

⁵⁵ A. KATALINIĆ, 1976., str. 272.

⁵⁶ I. PAVIČIĆ, 2018., str. 109.

bratovština i redova počela promicati širenje pobožnosti Gospi.⁵⁷ Na jačanje marijanske pobožnosti u Dalmaciji svakako je utjecala i bitka za Sinj u kojoj su 1715. godine pobijeđeni Turci, i to, prema vjerovanju naroda, uz pomoć Čudotvorne Gospe.⁵⁸ Po cijeloj se Dalmaciji, nakon navedenog događaja, podižu zavjetne crkve u čast kršćanske pobjede vojske.⁵⁹ Jedna je od njih zasigurno i crkvice Gospe od Zdravlja u Gornjim Brelima.

6.3.2. *Titular kao religijski odgovor na epidemiju kuge*

Zaraze kužnih bolesti, koje su se najčešće širile trgovinom i pokorile čitavu Europu, u nekoliko su smrtonosnih valova dotaknule Makarsko primorje. Najranije se ona pojavljuje još 1456. godine (iako o istom izostaju konkretni podatci), a od tada se pojavljivala u valovima sve do 1815. godine.⁶⁰ Neposredno prije gradnje crkve Gospe od Zdravlja, epidemija se pojavila u Makarskoj i Primorju 1720. godine, kada je umrla većina od 1600 oboljelih. Zatim, otprilike u vrijeme izgradnje, 1730.-1731. god., važila je zabrana kretanja među naseljima zapadnog Primorja kako bi se izbjegao val koji je u to vrijeme harao Bosnom. Ovakve su zabrane kretanja, kojih je bilo i u narednim godinama, bile popraćene masovnom glađu.⁶¹ Stoga ne iznenađuje da odgovori na epidemiju nisu bili samo medicinske, nego i religijske prirode. U takvoj se strašnoj nevolji narod obratio Bogu za pomoć, gradile su se zavjetne kapele, štovali su se sveti zaštitnici, a crkve su zadobivale titulare posvećene borbi protiv kuge.

Prvi titular crkvice u Gornjim Brelima, Gospa od Ružarija, kult je koji potječe još iz 13. stoljeća, ali njegova masovnija difuzija počinje upravo nakon pobjede kršćana nad Osmanlijama u bitci kod Lepanta 1571. godine, a još intenzivnije štovanje započinje u protureformaciji i razdoblju velikih oboljenja od kuge u 18. stoljeću.⁶² Nadalje, kult Bezgrešnog začeća, koji je ranije bio predmet polemika, najveću je popularnost, kao i ostali marijanski kultovi, dosegao nakon Tridentskog koncila, a u Dalmaciji je osobito raširen u 17. i 18. stoljeću.⁶³ Sličnu je ulogu zaštite kao prvotni titular crkvice imao i titular Gospe od Zdravlja, koji je kao kult nastao povodom obrane od kuge u Veneciji u 17. stoljeću, a zatim se postepeno širio i u Dalmaciji.⁶⁴

⁵⁷ I. PAVIČIĆ, 2018., str. 107.

⁵⁸ A. KATALINIĆ, 1976., str. 278.

⁵⁹ A. KATALINIĆ, 1976., str. 278.

⁶⁰ M. TOMASOVIĆ, 2017., str. 23.

⁶¹ M. TOMASOVIĆ, 2017., str. 26.-27.

⁶² Z. LADIĆ, 1998., str. 167.

⁶³ Z. LADIĆ, 1998., str. 199.

⁶⁴ Z. LADIĆ, 1998., str. 180.

Iako crkva nije zadobila neki izravni titular u borbi protiv kuge – kao što je sv. Roko ili sv. Sebastijan, svi su korišteni titulari (Gospa od Ružarija, Bezgrešno začéce, Gospa od Zdravlja) u vrijeme izgradnje bili jednako popularni i korišteni kao zaštitnici od bolesti, pa je gotovo neupitno da izbor navedenih titulara nije bio slučajan.

6.4. Crkvica u lokalnoj predaji

Tijekom dva navrata arheoloških istraživanja crkvice Gospe od Zdravlja, u veljači i ožujku 2020. godine te u ožujku 2021. godine, proveden je niz nestrukturiranih intervjua s lokalnim stanovnicima, koji su, privučeni radovima koji se odvijaju, odlučili podijeliti svoje znanje i predaju koja se vezuje uz crkvicu.⁶⁵ Ta se predaja vezuje uz nekoliko tema:

- predaja o pokojniku od kuge;
- predaja o Đuri Viloviću;
- izgled crkve, njeno korištenje i promjene tijekom vremena.

Lokalna predaja vezana uz crkvicu Gospe od Zdravlja ponajprije se odnosi na vezivanje građevine uz ukop umrlog od kuge. Iz razgovora sa sugovornicima, dobiveno je više nepodudarnih informacija o tome gdje bi taj ukop mogao biti, a najviše ih je smatralo da se taj ukop nalazi uz vanjske bočne zidove. Ovaj je podatak prisutan i u relevantnoj literaturi. Spominje se da bi to mogao biti Stipan Medić kojeg je navodno u Gornjim Brelima zatekla smrt gdje je i pokopan.⁶⁶ Marinko Tomasović ističe kako bi tragovi rudimentarnog kamenog vijenca (?) koji se nalazi u razini tla, nekoliko metara zapadno od crkve, možda mogli označavati grobno mjesto.⁶⁷ Međutim, u razgovoru s lokalnim stanovništvom, dobiven je podatak kako nije riječ o grobnom kamenom vijencu, nego o ostatecima zida koji je nekoć opasavao prednji dio crkvice. Jedan je sugovornik ispričao i predaju da je pokojnik prije ukopa spaljen, a isti podatak donosi i Tomasović koji kaže da se kao najefikasniji oblik zaštite od kuge koristilo spaljivanje pokojnika, nerijetko sa svim stvarima s kojima je pokojnik pred smrt bio u doticaju, a na području Brele, a tako i Gornjih Brele, koristila se i metoda spaljivanja čitavih kuća.⁶⁸

Sljedeća se tema vezuje uz predaje o Đuri Viloviću, kontroverznoj ličnosti, rođenom Breljaninu, piscu i rimokatoličkom svećeniku, koji je odlučio izaći iz službe te se tijekom

⁶⁵ Zahvaljujem dr. sc. Karin Doolan na savjetima za provedbu kvalitativnog sociološkog istraživanja za potrebe ovog rada.

⁶⁶ M. TOMASOVIĆ, 2017., str. 36.

⁶⁷ M. TOMASOVIĆ, 2017., str. 36.

⁶⁸ FRARI, 1847., str. 78., prema: M. TOMASOVIĆ, 2017., str. 63.

Drugog svjetskog rata čak priključio četničkomu pokretu. Česta tema njegovih romana i pripovijetki ljubavni je život svećenika, a radnja se nerijetko odvija u selima Podbiokovlja. Njegov roman *Majstor duša* neki vezuju uz crkvicu Gospe od Zdravlja, odnosno smatraju da je Vilović, pišući o svećeniku i njegovom izvanbračnom djetetu, opisao priču koja se (možda) dogodila u Gornjim Brelima.

Naposljetku, sugovornici su podijelili niz korisnih podataka o izgledu crkvice, njenom sekundarnom korištenju i promjenama tijekom vremena. Sugovornici su uglavnom bili starije životne dobi pa su svjedočili o viđenim promjenama, kao i o onima koje se prenose predajom. Prvotno, svi su istaknuli zamjetno propadanje građevine kroz godine. Neki je se sjećaju dok je još imala drvene vratnice i znatno manje urušen pokrov. Kao što je već ranije spomenuto, saznalo se da je ispred crkvice nekoć postojao zid, koji je formirao svojevrsno dvorište, a uz njega su se parkirali auti. Doznalo se i da se za izgradnju svoda sedra dovozila iz Cetine. Naposljetku, najdojmljivija dobivena informacija je ona o rupi u gornjem dijelu začelnog zida, za koju se ranije nije moglo zaključiti kako je nastala. Problem je u tome što je jasno vidljivo da rupa nije nastala urušavanjem, nego je očigledno riječ o namjernom probijanju (prilog 8). Još je konfuznije što stijenke rupe sadrže ostatke čađe, kakvi nisu pronađeni nigdje drugdje na crkvici. Misterij je razriješio jedan sugovornik koji je istaknuo da je rupa u začelnom zidu probijena kako bi se mogao postaviti dimnjak za peć u kojoj se pekla rakija.

6.5. Crkvica kao dio kulturnog krajolika PP Biokovo

U recentnim se znanstvenim raspravama kulturni krajolik sve više prepoznaje kao važan čimbenik prostornog identiteta te je shvaćen kao rezultat i izraz vremenskih i prostornih interakcija između ljudi i njihovog okruženja. Pri tome, krajolik obuhvaća oblike topografije, obilježja vegetacije, uzroke nastanka i promjena naselja te načine korištenja zemlje, što je sve s jedne strane uvjetovano djelovanjem prirode, a s druge raznim socijalnim, povijesnim, kulturnim, gospodarskim, vlasničkim i sličnim procesima.⁶⁹ Drugim riječima, osim prirodne osnove, krajolik u velikoj mjeri oblikuju i određuju i antropogeni elementi. Slijedeći stav da čovjek svojim korištenjem i boravljenjem oblikuje, uređuje, organizira i interpretira krajolik, zaključujemo kako je svaki krajolik u kojega je čovjek kročio – kulturni.⁷⁰

⁶⁹ B. DUMBOVIĆ BILUŠIĆ, 2007., str. 263.

⁷⁰ B. DUMBOVIĆ BILUŠIĆ, 2015., str. 21.

Kulturni krajolik crkvice Gospe od Zdravlja u širem će se smislu odnositi na čitav Park prirode *Biokovo*, a u užem na njezin fizički neposredan okoliš, poučnu stazu *Putovima drevne Berulije*, koje je crkvice dio, te naselje Gornja Brela.⁷¹ Crkvice Gospe od Zdravlja smještena je u podnožju udoline koja se između dva dugačka stjenovita masiva uspinje do prijevoja koji je križište još nekoliko sličnih, zrakasto postavljenih masiva. Uokolo građevine nalazi se nisko sačuvan kameni obzid, koji je nekoć omeđivao crkveni posjed. Na padini sjeverno i istočno od crkve nalaze se ruševine zaseoka Gornja Mala – Gržica, ispunjenog starim kamenim kućama, bunarima i guvnima (prilog 9). Među njima, najvjerojatnije je bila smještena i župna kuća u kojoj je boravio svećenik zadužen za crkvicu Gospe od Zdravlja. Kada se početkom šezdesetih godina, nakon izgradnje Jadranske magistrale, u Makarskom primorju dogodio turistički *boom* koji je rezultirao seobom stanovništva iz Gornjih Brela na obalu, došlo je do demografskog pustošenja prostora.⁷² Danas su, nekoć obrađivane parcele, zarasle u vegetaciju, a brojne kuće su ostavljene praznima.

Iako su tragovi nekadašnjeg života i prošlosti mjesta danas sve teže uočljivi, oni su rekonstruirani i objašnjeni u sklopu poučne staze *Putovima drevne Berulije*, čitave smještene na teritoriju Parka prirode *Biokovo* (prilog 10, prilog 30). Staza je duga 2,7 km, s ishodištem u Prezentacijskom centru Parka prirode *Biokovo* „Gornja Brela“ i završnom točkom kod crkve Sv. Nikole. Kulturni krajolik kojeg staza obuhvaća prikazan je kroz devet poučnih punktova. Upravo je crkva Gospe od Zdravlja prvi punkt, zatim slijedi Tomaševo guvno, gdje se vršilo žito (čitav predio ruralne cjeline Tomaši zaštićen je te je u Registru kulturnih dobara Republike Hrvatske zaveden pod oznakom Z-3009 kao nepokretno kulturno dobro)⁷³, zatim Gorčina (poznata po bademu gorčici i višnji maraski), Klešići (staro naselje na kamenim liticama), bunar Vodice, vidikovac Mrkore, Dubrava (gdje su se nekoć bili vinogradi i rasle višnje maraske, a zamijenile su ih šume bora), te kao završna točka, crkva sv. Nikole (koja je u Registar kulturnih

⁷¹ Obuhvatno opisivanje kulturnog krajolika u kojem je smještena crkvice Gospe od Zdravlja ovom prilikom nije moguće, barem ne u punini svih komponenti koje Biserka Dumbović Bilušić navodi kao sastavnice kulturnog krajolika. Na taj način, pokušavajući zahvatiti sve važne aspekte kulturnog krajolika, prostor Biokova obrađen je u monografiji *Biokovo* [(ur.) Roman Ozimec, 2008.] gdje se obrađuju prirodoslovni, zoološki, botanički, geomorfološki, arheološki, speleološki, povijesni, umjetnički, planinarski, lovni, etnološki i turistički aspekti planine. Treba upozoriti da fokus ovdje ipak uglavnom ostaje na nepokretnoj kulturnoj baštini koja tvori vizuru Biokova.

⁷² FRANIĆ, 1983; FRANIĆ, 2006; VUKONIĆ. 2005, prema S. BEKAVAC, Ž. MILETIĆ 2021., str. 4., (u tisku).

⁷³ Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske, <https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/Z-3009>, pregledano 29. 5. 2021.

dobara Republike Hrvatske upisana pod oznakom Z-5342 kao pojedinačno nepokretno kulturno dobro.⁷⁴

Kao dio užeg kulturnog krajolika crkvice Gospe od Zdravlja, valja spomenuti i novu crkvu Gospe od Zdravlja, smještenu u Subotišću te crkvu sv. Ilije, smještenu južno od ceste Gornja Brela – Zadvarje. Valja spomenuti i da se blizu crkvice nalazi prapovijesna gradina, čiji je položaj korišten i u kasnijim razdobljima, najvjerojatnije u srednjem vijeku.⁷⁵ Na Pločama u Subotišću, približno 100 m istočno od glavne ceste, bilo je smješteno groblje sa stećcima, a oko 150 m zapadno od crkve Gospe od zdravlja, nalazi se tumul.⁷⁶ Također, u neposrednom vidokrugu crkve prolazi nikad dovršena Francuska cesta, građena u serpentinama na visokim kamenim podzidima na strmini planine.

Crkvica Gospe od Zdravlja nalazi se na rubnom dijelu teritorija Parka prirode Biokovo, koji se čitav može promatrati kao njezin širi kulturni krajolik. Prirodni krajolik planine je izuzetan; oštre i strme litice s južne, a zelenilo i šume sa sjeverne strane, bogatstvo ponikvama, vrtačama, špiljama, jamama ledenicama i plodnim udolinama. Obilježava je posebnost biljnog i životinjskog svijeta te velik broj endemičnih vrsti. Iako naziv kategorizacije zaštićenog područja naglašava prirodu krajolika, unutar Parka nalaze se i artificijelne tvorene; zaseoci, pastirski stanovi, bunje, suhozidi, prapovijesni tumuli⁷⁷, gradine, fortifikacije, groblja, stećci, ceste i brojne crkvice koje svjedoče o neiscrpno bogatom kulturnom naslijeđu Biokova, s dubokom poviješću, bogatstvom arheološke ostavštine, arhitekture i kulture, baštine, etnologije, tradicionalnog lovstva i gospodarstva.⁷⁸ U recentno je vrijeme tu postojeću bogatu vizuru Biokova nadogradila i instalacija *Skywalk*, vidikovac polukružnog oblika, isturen na litici, čije je dno staklena ploha za šetanje.⁷⁹

Iako je 2000. godine Hrvatska potpisala *Europsku konvenciju o krajoliku (European Landscape Convention)*⁸⁰, kojom se obvezala prepoznavati, dokumentirati i zaštićivati hrvatske krajolike, u Hrvatskoj nisu u dovoljnoj mjeri prepoznati i vrednovani krajolici kulturnog

⁷⁴ Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske, <https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/Z-5342>, pregledano 29. 5. 2021.

⁷⁵ M. TOMASOVIĆ, 2006., str. 81.

⁷⁶ M. TOMASOVIĆ, 2006., str. 85.

⁷⁷ Prapovijesni tumuli istražuju se od 2018. godine u sklopu znanstvene istraživačke inicijative Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru, koja je od 2021. godine oformljena kroz institucionalni projekt *Podglogovik na Biokovu: Graditeljski diskontinuiteti, devastacije i reciklaže (DisKont)*.

⁷⁸ R. OZIMEC, 2008., str. 3.

⁷⁹ A. BOGDAN, 2020., str. 533

⁸⁰ *Zakon o potvrđivanju Konvencije o europskim krajobrazima.*

naslijeđa, pri čemu se neadekvatan stupanj prepoznavanja i vrednovanja karaktera krajolika odražava ponajprije na stupanj zaštite istih.⁸¹ U postojećim zakonskim dokumentima Republike Hrvatske, krajolik nije zastupljen na jedinstven način. Ne postoji cjelovit zakon o zaštiti kulturnih krajolika, već je njegova problematika fragmentarno obrađena četirima zakonima: *Zakonom o zaštiti okoliša*, *Zakonom o zaštiti prirode*, *Zakonom o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara* te *Zakonom o prostornom uređenju i gradnji*. Međutim, niti u jednom od navedenih zakona krajolik nije sagledan cjelovito, ne donosi usklađen normativni okvir za sustavnu zaštitu, kao ni metodologiju i kriterije identificiranja i dokumentiranja te vrjednovanja i zaštite kulturnih krajolika.⁸²

Što se tiče *Zakona o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara*, prema čl. 2., krajolik je rangiran kao jedna od vrsta kulturnih dobara. Jedan od glavnih problema navedenog zakona (i *Pravilnika o sadržaju i načinu vođenja Registra kulturnih dobara RH*) Biserka Dumbović Bilušić vidi u tome što ne postoji konkretna razrada standarda i kriterija prepoznavanja, vrjednovanja i dokumentiranja krajolika za svrhu upisa u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske. Do danas je, stoga, u Registru upisano tek 10 kulturnih krajolika, od ukupno više od 8000 uvrštenih pokretnih i nepokretnih kulturnih dobara te nematerijalne baštine.⁸³ Iako je crkvice kulturno dobro upisano u Registar, njezin kulturni krajolik nije zaštićen ovim okvirom. Ipak, prostor planine Biokovo ima olakotnu okolnost da je šticećen na temelju *Zakona o zaštiti prirode* (NN 80/13, 15/18, 14/19, 127/19). Naime, po navedenom, u Republici Hrvatskoj postoji devet kategorija zaštite, od kojih je jedna kategorija ona parka prirode. Samim time, temeljem navedenog zakona, kao i *Prostornog plana Parka prirode Biokovo*⁸⁴, ovaj kulturni krajolik ima predodređene okvire zaštite prilagođene tom prostornom specifikumu.

6.5.1. *Određivanje buffer zone*

Buffer zona ili kontaktna zona koncept je koji se pojavio kao metoda za upravljanje i očuvanje zaštićenih prirodnih područja. Od kraja 70-ih, koncept je postao važan za očuvanje i upravljanje kulturnom baštinom.⁸⁵ Kontaktna zona definira se kao zaštitni prsten koji okružuje neko zaštićeno područje ili kulturno dobro i služi kao svojevrsna „tampon zona“ za zaštitu od

⁸¹ B. DUMBOVIĆ BILUŠIĆ, 2015., str. 12.

⁸² B. DUMBOVIĆ BILUŠIĆ, 2013., str. 113.

⁸³ B. DUMBOVIĆ BILUŠIĆ, 2012., str. 47.

⁸⁴ Ministarstvo prostornoga uređenja, graditeljstva i državne imovine, 2015., <https://mpgi.gov.hr/prostorno-uredjenje-3335/prostorni-planovi-8193/prostorni-planovi-drzavne-razine/prostorni-planovi-parkova-prirode/prostorni-plan-pp-biokovo/3719>, pregledano 13. 1. 2022.

⁸⁵ UNESCO World Heritage, 2009., str. 23.

utjecaja okoline. Postojanje takve zone za prirodno/kulturno dobro ima izrazito povoljno djelovanje jer pomaže očuvati kulturni krajolik i vizuru prostora.⁸⁶ Da bi se postigao takav zaštitni prsten, moraju postojati zakonske i/ili običajne odredbe za korištenje i razvoj prostora. Niz je međunarodnih odredbi i povelja kojima se nastojalo istaknuti važnost i regulirati upravljanje zonom oko kulturnog dobra [*Preporuka o zaštiti ljepote i karaktera pejzaža i predjela* (Pariz, 1962.)⁸⁷, *Međunarodna povelja o konzervaciji i restauraciji spomenika i mjesta*, (Venecija, 1964.)⁸⁸, *Preporuka o zaštiti povijesnih cjelina i njihovoj ulozi u suvremenom životu* (Nairobi, 1976.)⁸⁹, *Deklaracija o zaštiti smještaja povijesnih građevina, mjesta i područja iz Xi'ana* (Xi'an, 2005.)⁹⁰, *Deklaracija o zaštiti duha mjesta iz Qubeca* (Qubec, 2008.)⁹¹ i dr.]. Uglavnom takve odredbe za kontakt zonu određuju manji stupanj zaštite nego za samo zaštićeno područje/dobro, a veći nego za okolni krajolik, kako bi se oformila svojevrsna prijelazna zona. Međutim, problem je što, čak i kada je granica kontakt zone jasna i pravno definirana, često nije popraćena potrebnim zakonskim regulatorima kako bi njezina svrha „tampon zone“ stvarno funkcionirala.⁹²

U Hrvatskoj je pojam i praksa kontakt zone kao metode zaštite još uvijek relativno neprihvaćen. Doduše, pojam se, u vrlo uskom kontekstu primjenjivosti, nalazi u *Zakonu o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara*. Naime, po čl. 6., navedenog zakona: „*kontaktna zona je područje koje okružuje kulturno dobro upisano u Listu svjetske baštine ili u Listu ugrožene svjetske baštine i za koje se određuju mjere radi osiguranja zaštite vrijednosti kulturnog dobra*“. Međutim, na Listi ugrožene svjetske baštine ne nalazi se nijedan hrvatski lokalitet, dok se na Listi svjetske baštine nalazi deset područja i objekata. To znači da, po čl. 6., *Zakona o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara*, tek deset područja i objekata u Hrvatskoj treba imati jasnu i pravno reguliranu kontrolnu zonu.

Prema navedenom zakonu, za crkvicu Gospe od Zdravlja ne postoji obveza postojanja definirane kontaktne zone. Ipak, zbog obveze poštivanja ranije navedenih međunarodnih odredbi i povelja, valja sagledati način i uvjete korištenja njenog užeg kulturnog krajolika. Prema podacima Državne geodetske uprave⁹³, svojstvo kulturnog dobra upisano je na

⁸⁶ A. ABBAS, 2018., str. 5.

⁸⁷ UNESCO, 1962., <https://www.icomos.org/publications/93towns7a.pdf>, pregledano: 12. 12. 2021.

⁸⁸ ICOMOS, 1964., https://www.icomos.org/charters/venice_e.pdf, pregledano: 12. 12. 2021.

⁸⁹ UNESCO, 1976., <https://www.icomos.org/publications/93towns7o.pdf>, pregledano: 12. 12. 2021.

⁹⁰ ICOMOS, 2005., <https://www.icomos.org/charters/xian-declaration.pdf>, pregledano: 12. 12. 2021.

⁹¹ ICOMOS, 2008., [http://icp.icomos.org/downloads/ICOMOS Interpretation Charter ENG 04 10 08.pdf](http://icp.icomos.org/downloads/ICOMOS%20Interpretation%20Charter%20ENG%2004%2010%2008.pdf), pregledano: 12. 12. 2021.

⁹² A. ABBAS, 2018., str. 5.

⁹³ Državna geodetska uprava, <https://www.katastar.hr/#/>, pregledano 9. 2. 2022.

katastarskim česticama *400/1 (28m², crkva sv. Jurja), *400/2 (84m², ulica) i *400/3 (34m², prirodno neplodno zemljište), pa navedene čestice uživaju zaštitu propisanu *Zakonom o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara*. Ujedno, po čl. 64. *Prostornog plana Parka prirode Biokovo*⁹⁴, stavku 4, za svaku tradicijsku i/ili povijesnu građevinu za koju je utvrđeno svojstvo kulturnog dobra, kao najuža granica zaštite određuje se pripadajuća parcela ili njezin povijesno vrijedan dio. Zaštićene čestice se, prema *Prostornom planu uređenja općine Brela*⁹⁵ nalaze unutar zaseoka Gornja Mala – Gržica (građevinsko područje GP12-2), koji se prema administrativnoj podjeli nalazi unutar naselja Gornja Brela.

Prema *Prostornom planu Parka prirode Biokovo*⁹⁶, čl. 56., prostor Parka prirode *Biokovo* razgraničen je prema temeljnim obilježjima, uvjetima i mogućnostima zaštite i korištenja prostora, na sljedeće zone: zona stroge zaštite (zona I), zona usmjerene zaštite (zona II) i zona korištenja (zona III). Zona I dijeli se na 1a (vrlo stroga zaštita), 1b (stroga zaštita) i I (stroga zaštita). Zona II dijeli se na 2a (očuvanje staništa), 2b (očuvanje tradicionalne arhitekture) i II (usmjerena zaštita). Naposljetku, zona III dijeli se na 3a (naselja), 3b (posjetiteljska infrastruktura) i III (korištenje).⁹⁷ Prema čl. 68., istog plana te prema kartografskom prikazu *Zone zaštite u Parku prirode* iz grafičkog dijela *Prostornog plana Parka prirode Biokovo*⁹⁸, crkvice Gospe od Zdravlja, skupa s neposrednim krajolikom Gornjih Brela i zaseoka Gornja Mala (Gržica), nalazi se, prema administrativnoj podjeli, u građevinskom području naselja, odnosno zoni korištenja (zona III), podzoni naselja (3a). Isto tako, prema čl. 20, *Prostornog plana uređenja općine Brela*⁹⁹ i *kartografskim prikazu 4B „Građevinska područja naselja - Naselje Gornja Brela“*¹⁰⁰ zaseok Gornja Mala – Gržica pripada u građevinsko područje naselja.

⁹⁴ Ministarstvo prostornoga uređenja, graditeljstva i državne imovine, 2015., <https://mpgi.gov.hr/prostorno-uredjenje-3335/prostorni-planovi-8193/prostorni-planovi-drzavne-razine/prostorni-planovi-parkova-prirode/prostorni-plan-pp-biokovo/3719>, pregledano 13. 1. 2022.

⁹⁵ Službene stranice općine Brela, 2021.b, <https://opcina-brela.hr/druge-izmjene-dopune-prostornog-plana/>, pregledano 25. 1. 2022.

⁹⁶ Ministarstvo prostornoga uređenja, graditeljstva i državne imovine, 2015., <https://mpgi.gov.hr/prostorno-uredjenje-3335/prostorni-planovi-8193/prostorni-planovi-drzavne-razine/prostorni-planovi-parkova-prirode/prostorni-plan-pp-biokovo/3719>, pregledano 13. 1. 2022.

⁹⁷ Ministarstvo prostornoga uređenja, graditeljstva i državne imovine, 2015., <https://mpgi.gov.hr/prostorno-uredjenje-3335/prostorni-planovi-8193/prostorni-planovi-drzavne-razine/prostorni-planovi-parkova-prirode/prostorni-plan-pp-biokovo/3719>, pregledano 13. 1. 2022.

⁹⁸ Ministarstvo prostornoga uređenja, graditeljstva i državne imovine, 2018., <https://mpgi.gov.hr/prostorno-uredjenje-3335/prostorni-planovi-8193/prostorni-planovi-drzavne-razine/prostorni-planovi-parkova-prirode/prostorni-plan-pp-biokovo/3719>, pregledano 13. 1. 2022.

⁹⁹ Službene stranice općine Brela, 2021.b, <https://opcina-brela.hr/druge-izmjene-dopune-prostornog-plana/>, pregledano 25. 1. 2022.

¹⁰⁰ Službene stranice općine Brela, 2021.a, <https://opcina-brela.hr/druge-izmjene-dopune-prostornog-plana/>, pregledano 25. 1. 2022.

Prema čl. 59., stavku 1. *Prostornog plana Parka prirode Biokovo*¹⁰¹, zona korištenja (zona III) obuhvaća područja s nižom vrijednošću za očuvanje te područja u kojima tradicionalno postoji određena razina korištenja. Svrha upravljanja područjem ove zone je održiva upotreba prostora, skladno s ciljem očuvanja krajobrazne i biološke raznolikosti područja. Zona III samim je time određeni kompromis između zaštite i korištenja i područja pa njeno korištenje treba biti skladno s principima održivog razvoja, odnosno bez narušavanja cilja i svrhe zaštićenog područja. Prema čl. 59., stavku 4. istog plana, u zoni III dopušta se: oživljavati i poticati ekstenzivno stočarstvo te uklanjati drvenastu vegetaciju na tradicionalno travnjačkim površinama; označavati postojeće i nove putove, postavljati edukacijske ploče te osiguravati vidikovce koji se nalaze uz već postojeće putove (uz korištenje tradicionalnih materijala za prostor Biokova); unutar postojećih naselja (3a) graditi infrastrukturne građevine za posjetitelje (info točke, ulazi u park, edukativni centri, centri za posjetitelje); unutar podzone postojećih naselja (3a) graditi parkirališta. Prema čl. 59., stavku 6. istog plana, u podzoni naselja (3a) dozvoljava se širenje i/ili otvaranje građevinskih zona, u obimu opravdanom potrebama lokalnog stanovništva i demografskom slikom područja, odnosno u skladu s razvojnim planovima/strategijama pojedinih naselja. Prema čl. 59., stavku 7. istog plana, unutar podzone naselja (3a) može se planirati proširenje i rekonstrukcija komunalne infrastrukture, u skladu s razvojnim planovima/strategijama pojedinih naselja i demografskim potrebama područja. Prema čl. 59., stavku 8. istog plana, unutar podzone naselja (3a) može se planirati etno sela, kampove, stacionarne kapacitete za smještaj (do 60 kreveta pojedinačno) te radne i gospodarske zone (uz uvjet postojanja najviših ekoloških standarda).¹⁰²

S obzirom na to da čitav prostor Parka prirode *Biokovo* ima vrijednost kulturnog krajolika, prema čl. 64. *Prostornog plana Parka prirode Biokovo*, nužno je ishoditi mišljenje i odobrenje nadležne konzervatorske službe za svaki zahvat unutar Parka.¹⁰³ Isto tako, prema čl. 20, stavku 2, *Prostornog plana uređenja općine Brela*¹⁰⁴, potrebno je na području Parka prirode *Biokovo*, unutar građevinskog područja naselja, za postupke izdavanja akta za gradnju, u skladu

¹⁰¹ Ministarstvo prostornoga uređenja, graditeljstva i državne imovine, 2018., <https://mpgi.gov.hr/prostorno-uredjenje-3335/prostorni-planovi-8193/prostorni-planovi-drzavne-razine/prostorni-planovi-parkova-prirode/prostorni-plan-pp-biokovo/3719>, pregledano 13. 1. 2022.

¹⁰² Ministarstvo prostornoga uređenja, graditeljstva i državne imovine, 2015., <https://mpgi.gov.hr/prostorno-uredjenje-3335/prostorni-planovi-8193/prostorni-planovi-drzavne-razine/prostorni-planovi-parkova-prirode/prostorni-plan-pp-biokovo/3719>, pregledano 13. 1. 2022.

¹⁰³ Ministarstvo prostornoga uređenja, graditeljstva i državne imovine, 2015., <https://mpgi.gov.hr/prostorno-uredjenje-3335/prostorni-planovi-8193/prostorni-planovi-drzavne-razine/prostorni-planovi-parkova-prirode/prostorni-plan-pp-biokovo/3719>, pregledano 13. 1. 2022.

¹⁰⁴ Službene stranice općine Brela, 2021.b, <https://opcina-brela.hr/druge-izmjene-dopune-prostornog-plana/>, pregledano 25. 1.2022.

sa *Zakonom o zaštiti prirode*, ispuniti uvjete zaštite prirode koje propisuje Ministarstvo nadležno za poslove zaštite prirode.

S time dolazimo do ranije navedene olakotne okolnosti; iako *Zakon o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara* za crkvicu Gospe od Zdravlja ne propisuje kontaktnu zonu širu od pripadajuće joj parcele, smještaj unutar Parka prirode posredno zaštićuje njen kulturni krajolik. Da nije ove olakotne okolnosti, njezin neposredni kulturni krajolik, odnosno njezina kontakt zona ne bi bila zaštićena, čime se direktno narušava niz međunarodnih konzervatorskih smjernica, a među njima i čl. 14. *Venecijanske povelje*, u kojemu stoji da mjesta na kojima su smješteni spomenici trebaju biti predmetom od posebne pažnje kako bi se sačuvao integritet spomenika te da bi bili prezentirani na odgovarajući način.¹⁰⁵

7. Arheološka istraživanja

U drugoj projektnoj fazi procijenjeno je da je prije bilo kakvih konzervatorskih zahvata nužno provesti ciljana arheološka istraživanja. Prvi arheološki radovi na crkvi odvijali su se između 24. veljače i 2. ožujka 2020. godine. Međutim, pri izradi *Građevinskog projekta konstruktivno-građevinske sanacije*¹⁰⁶ i *Troškovnika građevinskih i konzervatorskih radova*¹⁰⁷ određeno je da je prije zahvata obnove crkve nužno provesti još jednu kampanju arheoloških radova, koji su se u konačnici odvijali između 1. i 7. ožujka 2021. godine.

Tijekom obje istraživačke kampanje, svi slojevi i strukture dokumentirani su u oblicima standardne arheološke dokumentacije – kroz vođenje terenskog dnevnika, tekstualne opise, popisivanje stratigrafskih jedinica (SJ), popisivanje posebnih nalaza (PN), fotografiranje stratigrafskih jedinica, zračne snimke sonde, slojeva i profila, te naposljetku kroz izradu 3D modela lokaliteta i iskopanih struktura. Arheološko iskapanje u potpunosti je izvršeno ručnim stratigrafskim iskopom, s izuzetkom onih situacija kada je zbog naročite debljine sloja bilo nužno primijeniti metodu arbitrarnog iskopa, koja je podrazumijevala skidanje depozita u više otkopa debljine od 20 do 30 cm, i to do prve promjene nakon koje bi se nastavilo sa stratigrafskim iskopavanjem. Svi su nalazi sortirani ovisno o materijalu (kosti, keramika, metal, staklo, kamen), a zatim odvajani u zasebne vrećice te klasificirani po stratigrafskim jedinicama i datumu pronalaska. Posebni nalazi (PN) izdvojeni su, fotodokumentirani i popisani u poseban formular. Keramički je materijal opran, prebrojan, izvagan i klasificiran. Izdvojen je

¹⁰⁵ ICOMOS, 1964., https://www.icomos.org/charters/venice_e.pdf, pregledano: 12. 12. 2021.

¹⁰⁶ D. KULIĆ, 2021.a, 2021.

¹⁰⁷ D. KULIĆ, 2021.b, 2021.

dijagnostički materijal koji je zasebno fotodokumentiran. Životinjske su kosti također izdvojene, oprane i izvagane, te fotodokumentirane. Po završetku istraživanja, nalazi su oprani, pregledani, sortirani i obrađeni, teren je zračno snimljen i dokumentiran, tehnička je dokumentacija uređena te su izrađeni izvještaji.

7.1. Prva arheološka kampanja

Prvi arheološki radovi na crkvi odvijali su se tijekom veljače i ožujka 2020. godine. Voditeljica istraživanja bila je doc. dr. sc. Silvia Bekavac (Odjel za arheologiju i Odjel za povijest umjetnosti), a zamjenik voditeljice bio je izv. prof. dr. sc. Željko Miletić (Odjel za arheologiju). Uz navedene, angažirana su i četiri studenta (tri s Odjela za arheologiju i jedan s Odjela za povijest umjetnosti). Istraživanje je financirano namjenskim sredstvima Javne ustanove Park prirode *Biokovo* i društva *Brolanenses* (Društvo prijatelja kulturne i prirodne baštine Breljana), a izveli su ga Odjel za arheologiju i Odjel za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zadru, sve pod stručnim nadzorom Silve Kukoč, dip. arh. i konzervatorice za nepokretna kulturna dobra Uprave za zaštitu kulturne baštine konzervatorskog odjela u Splitu.¹⁰⁸

Prioritet arheoloških iskapanja bio je istražiti tlo neposredno uz vanjske bočne zidove kako bi se dobio uvid u temelje, odnosno uvidjeti apsolutnu visinu i dimenzije građevine. S obzirom na to da se u usmenoj predaji i literaturi spominje mogućnost postojanja ukopa uz crkvu, sondiranje je imalo cilj eventualno locirati grobno mjesto. Nadalje, drugi se cilj arheološkog istraživanja odnosio na unutrašnjost crkve; na čišćenje urušenog materijala te izdvajanje sačuvanih ostataka liturgijskog namještaja iz istoga. Po završetku čišćenja unutrašnjosti, sljedeći je postavljeni cilj bio odrediti horizontalne i vertikalne stratigrafske slojeve (popločenje, zidna žbuka). Ujedno, navedeni su radovi obuhvatili i čišćenje cjelokupne vanjštine i unutrašnjosti crkve od vegetacije koja je obrasla po vanjskim i unutrašnjim zidovima građevine.¹⁰⁹

Arheološke sonde strateški su postavljene u unutrašnjosti građevine te uz vanjske bočne zidove, a iste su numerirane arapskim brojevima od 1 do 3. Prva sonda (*Sonda 1*) postavljena je uzdužno uz vanjsku stranu jugoistočnog bočnog zida. Unutar ove sonde na površini su bile vidljive strukture od pravilno poslaganih kamenih blokova. Kao *Sonda 2* označena je cjelokupna unutrašnjost crkve, a u sklopu iste evidentiran je i *Grob/Ostava 1*. Treća sonda

¹⁰⁸ S. BEKAVAC, 2020., str. 7.

¹⁰⁹ S. BEKAVAC, 2020., str. 10 – 11.

(*Sonda 3*) postavljena je uzdužno uz vanjsku stranu sjeverozapadnog bočnog zida crkve. Stražnja strana crkve nije dirana jer je procijenjeno kako bi, zbog prevelikih oštećenja, iskopavanje na tom dijelu moglo dovesti do urušavanja građevine. Stratigrafske jedinice numerirane su arapskim brojevima, zasebno za svaku sondu. Sveukupno je u *Sondi 1*, definirano šest stratigrafskih jedinica, u *Sondi 2* njih sedam, dok je u *Sondi 3* označeno pet stratigrafskih jedinica. Kako je riječ o hodnoj površini, SJ 3 u *Sondi 1*, te SJ 3 u *Sondi 3* predstavljaju jedan te isti površinski humusni sloj. Isto tako, SJ 5 u *Sondi 1*, te SJ 5 u *Sondi 3* dio su istog odrona suhozida koji se proteže iza crkve, pa ih se također definira kao dio jedne cjeline.¹¹⁰

7.1.2. *Sonda 1*

Prva sonda (prilog 11), u terenskoj dokumentaciji označena kao *Sonda 1*, postavljena je metodom triangulacije uzdužno uz vanjski dio bočnog jugoistočnog zida crkve, definiranog kao SJ 1 (struktura). Dimenzije sonde su 6,20 x 1,5 metra. S obzirom na to da je zid izvorno bio kompletno ožbukani, preostali tragovi žbuke definirani su kao zasebna stratigrafska jedinica SJ 2 (struktura). Unutar sonde, stratigrafske su jedinice numerirane zasebno, arapskim brojevima od SJ 1 do SJ 6 i to redoslijedom njihovog definiranja. Slojevi su skidani metodom ručnog stratigrafskog iskopa i arbitrarno, ovisno o potrebi i debljini depozita.¹¹¹

Iskapanje je započelo uklanjanjem površinskog sloja označenog kao SJ 3. Riječ je o dobro vidljivom sloju nabijene zemlje pomiješane s travom, korijenjem i nešto sitnog amorfno kamenja malih dimenzija. Sloj se proteže čitavom površinom *Sonde 1*, a interpretiran je kao površinski humusni sloj. Sloj SJ 3 presječen je dobro vidljivom strukturom koju čini niz suhozidino postavljenih velikih pravokutnih kamenih blokova koji su naslonjeni uz sami zid crkve. Struktura je definirana kao SJ 4, a interpretirana je kao kamena klupa. Ispod SJ 3 definiran je novi sloj SJ 5. SJ 5 je dobro vidljiv sloj žuto-smeđe rahle zemlje sastavljene od pijeska i 40% amorfno kamenja >10 cm veličine. Interpretiran je kao sloj žućkaste zemlje s kamenjem. Sloj se skidao metodom arbitrarnog iskopa, koja je podrazumijevala skidanje depozita u više otkopa debljine od 20 do 30 cm, sve dok se nije došlo do nivoa temelja crkve. U sloju su pronađena i izdvojena tri posebna nalaza u terenskoj dokumentaciji označena kao PN 8/2020 Foto broj 8/2020, PN 9/2020 Foto broj 9/2020 i PN 10/2020 Foto broj 10/2020. Riječ je o ulomku vilice, noža i kremena. Sloj SJ 5 presječen je dobro vidljivom kamenom

¹¹⁰ S. BEKAVAC, 2020., str. 12.

¹¹¹ S. BEKAVAC, 2020., str. 13 –14.

strukturu definiranom u terenskoj dokumentaciji kao SJ 6, koja se sastoji od razasutog, pravilno pritesanog kamenja. Struktura je interpretirana kao urušenje suhozida iza crkve. S definiranjem SJ 6 završeno je iskapanje *Sonde 1*. *Sonda 1* je fotodokumentirana i površinski i iz profila, a po završetku istraživanja napravio se 3D model sonde s otkrivenim slojevima.¹¹²

7.1.2. *Sonda 2*

Sonda 2 (prilog 13) obuhvaća čitavu unutrašnjost crkvice. Budući da je ona bila kompletno zatrpana šutom i urušenim materijalom, trebalo ju je prvo očistiti, a zatim evidentirati ostatke liturgijskog namještaja, definirati sve arhitektonske elemente, kao i faze gradnje tj. obnova građevine.

Čitava je unutrašnjost crkve očišćena od urušenog materijala, iz kojeg su izdvojeni i sortirani arhitektonski elementi koji bi se mogli upotrijebiti u obnovi crkve. U tom materijalu pronađeno je šest ulomaka oltara – dva ulomka ploče oltarne menze, te četiri ulomka kamenog stupića na kojem je ploča izvorno stajala. Ploča oltarne menze pravokutnog je oblika (slomljena u dva dijela), s kvadratnim utorom za stupić u sredini. Njene dimenzije su 155 x 27 x 12 cm, dok su dimenzije utora 27 x 27 x 8 cm. Izvorno je oltarna ploča bila nasadena na monolitni kameni stupić (pronađen u četiri ulomka), a na njegovom je mjestu u jednoj od građevinskih intervencija na crkvi izrađeno novo postolje zidano od pravilnih kamenih blokova povezanih betonom.

Nadalje, u materijalu nagomilanom u unutrašnjosti, u prezbiteriju, pronađena je kamena konzola, koja je s jedne strane neobrađena, a s druge isklesana u ravnu plohu. Pronađena konzola dimenzijama i oblikom odgovara jednoj od dvaju paralelnih rupa u začelnom zidu (lijevoj). Vrlo je vjerojatno da je oltarna ploča, položena na kameni stupić bila istodobno oslonjena i na konzole na začelnom zidu. To znači da je i oltarna menza bila prislonjena uz sam zid, a služba se na taj način održavala tako da je svećenik leđima bio okrenut vjernicima, a licem prema oltaru.¹¹³ Ležišta konzola od razine podnice udaljena su 78 cm, što bi značilo da je prije rušenja oltar bio postavljen na toj visini.

¹¹² S. BEKAVAC, 2020., str. 14–15.

¹¹³ U vrijeme izgradnje crkve, ovakav položaj oltara nije bio neuobičajen. Sve do 11. stoljeća oltar se u crkvama zapadne liturgije nalazio na sredini prednjeg dijela apside, svećenik je stajao iza njega i bio je okrenut prema puku. Od 11. stoljeća nadalje, oltar se pomiče prema dnu apside, a svećenik sada služi misi okrenut leđima puku. Ovakva je orijentacija bila sve do Drugog vatikanskog sabora, kada se svećenik ponovno okreće licem puku. Vidi: A. BADURINA, 1986., str. 139. Budući da je crkva Gospe od Zdravlja u vrijeme Drugog Vatikanskog koncila već bila u derutnom stanju, uskoro i izvan upotrebe te da nije doživjela nove obnove, oltar je ostao u pretkoncilskom

Po uklanjanju urušenog materijala, utvrđeno je da je podnica popločana velikim kamenim pločama postavljenim u šljunčani naboj, a da je prostor prezbiterija od ostatka podnice uzdignut za jednu stubu. Ploče su postavljene čitavom površinom do oltarne stepenice te se nastavljaju i u dijelu prezbiterija. U osi ulaza, u središnjem dijelu crkve, nedostaje dio tog popločenja, u dužini od 147 cm i širini od oko 120 cm. Podnica crkve (pravilno poslagane kamene ploče u šljunčanu podlogu), definirana je kao stratigrafska jedinica SJ 1. Pješčana podloga, u dijelu na kojem nedostaje podnica, definirana je kao nova stratigrafska jedinica, u terenskoj dokumentaciji označena kao SJ 7. U tom trenutku procijenjeno je da se sačuvane ploče ne bi trebale dizati, budući da je uz sam rub crkve uočeno ono što je izgledalo kao pijeskom niveliran kameni temelj crkve. Oltarna stepenica je kamena i poluoble profilacije, a na dva je mjesta ta profilacija bila oštećena (otrgnuti su dijelovi kamena). U nagomilanom je materijalu prilikom čišćenja unutrašnjosti pronađen ulomak koji pripada većem (desnom) oštećenju. Visina čitave stepenice je 16 cm, a visina poluoble profilacije iznosi 5 cm.

U bočnom južnom uglu, desno uz sam ulaz u crkvu, primijećena je nešto drugačija obrada podnice. U jednakoj razini s ostalim pločama, bila je položena zamjetno veća kamena ploča čiji se redosljed slaganja nije podudarao s ostalim pločama, a ista je ujedno bila i prekrivena glatkim nanosom žbuke (vapna) čitavom površinom. Čišćenjem uokolo ploče utvrdilo se kako ispod nje nema čvrstog šljunčanog naboja kao na ostatku podnice, te je zaključeno kako je riječ o poklopnici ostave ili groba. Po podizanju poklopnice, otkrivena je kamena škrinja, sastavljena od četiri pravilne kamene ploče (prilog 14). Zaključeno je da se radi o grobu, budući da na poklopnici nije pronađen nikakav mehanizam kojim se kameni sanduk mogao otvarati, a u njegovoj zapuni je pronađena garež. Suhim je prosijavanjem u finom situ izdvojeno nekoliko manjih kostiju, koje upućuju na spaljenog pokojnika, i to djeteta. U terenskoj je dokumentaciji pronađena struktura označena kao *Ostava/Grob 1*, a poklopnica *Ostave/Groba 1* definirana je kao SJ 2. Četiri pravilne kamene ploče definirane su kao SJ 3, a interpretirane kao kameni sanduk/škrinja. Zapuna sanduka sastojala se od tamnosmeđe masne zemlje izmiješane s gareži, amorfnim kamenčićima, nekoliko manjih ulomaka ljudskih kostiju te priloga koji su izdvojeni kao posebni nalazi, u terenskoj dokumentaciji zavedeni kao PN 2/2020 Foto broj: 2/2020, PN 3/2020 Foto broj: 3/2020, PN 4/2020 Foto broj: 4/2020, PN 5/2020 Foto broj: 5/2020, PN 6/2020 Foto broj: 6/2020 i PN 7/2020 Foto broj: 7/2020. Radi se

konceptu. Treba imati na umu i veličinu građevine i samog prezbiterija, koja vjerojatno ne bi ni dozvolila drugačiji postav oltara. Zanimljivo je da je dan danas identično rješenje oltara sačuvano u crkvi sv. Ilije u Gornjim Brelima (Potpoletnica).

o nalazu dva novčića – jednog iz 1925. godine (50 para, Kraljevina Jugoslavija), drugog koji je jako korodirao (možda mletački), zatim ulomku metalnog jezička, igle, ulomcima najvjerojatnije dviju finih staklenih posuda tankih stijenki te ostacima ljudskih kostiju.¹¹⁴ Nakon čišćenja kamene škrinje, na dnu je otkrivena kamena struktura od pravilno poslaganog kamenja, definiranog kao nova stratigrafska jedinica SJ 5, a interpretirana kao dno *Ostave/Groba 1*. S obzirom na to da je sam otvor jame vrlo uredno oblikovan s pravilno poslagenim pritesnim kamenjem manjih dimenzija, dodijeljena mu je nova stratigrafska jedinica SJ 6, koja je definirana kao arhitektura *Ostave/Groba 1*.¹¹⁵ Definiranjem SJ 6, završeno je arheološko istraživanje podnice crkve. Kompletna je unutrašnjost crkve očišćena, a zatim se pristupilo detaljnoj obradi crkvenog namještaja i inventarizaciji sačuvanih elemenata te izdvajanju arhitektonskih elementa koji bi mogli poslužiti prilikom obnove crkve, nakon čega je čitava situacija snimljena i fotodokumentirana.

7.1.3. Sonda 3

Situacija u *Sondi 3* vrlo je slična onoj u *Sondi 1*, budući da se zapravo radi o tlu uz nasuprotni bok crkve (prilog 12). Dimenzije sonde su, kao i Sonde 1, 6,20 x 1,5 metra. *Sonda 3* postavljena je metodom triangulacije uzdužno uz vanjski dio sjeverozapadnog bočnog zida crkve, koji je definiran kao SJ 1 (struktura). Stratigrafske jedinice u sondi numerirane su zasebno, arapskim brojevima od SJ 1 do SJ 5 i to redosljedom njihovog definiranja. Uzevši u obzir da je zid bio ožbukani, preostali tragovi žbuke definirani su kao zasebna stratigrafska jedinica SJ 2 (struktura). Slojevi su se skidali metodom ručnog stratigrafskog iskopa i arbitrarno, ovisno o potrebi i debljini depozita.¹¹⁶

Iskapanje sonde započelo je otklanjanjem površinskog sloja definiranog kao SJ 3. Riječ je o dobro vidljivom sloju nabite zemlje pomiješane s travom i korijenjem te sitnim amorfnim kamenjem manjih dimenzija. Sloj se prostire čitavom površinom Sonde 1, a interpretiran je kao površinski humusni sloj. U tom je sloju pronađen ulomak križa s pročelja crkve smještenog iznad portala (prilog 15). Ulomak se uklapa u lijevi gornji dio antene križa, a na njemu su ispisana latinična slova u krupnoj kapitali *I* i *S*, te dio slova *U*. Ulomak je označen kao PN 1/2020 Foto broj 1/2020.¹¹⁷

¹¹⁴ S. BEKAVAC, 2020., str. 18.

¹¹⁵ S. BEKAVAC, 2020., str. 18.

¹¹⁶ S. BEKAVAC, 2020., str. 23.

¹¹⁷ S. BEKAVAC, 2020., str. 23–24.

Ovim je nalazom dopunjen natpis na križu. On se ranije restituirao kao: *[KRIS]T BOG Č[OVJEK]/ Ž(IVE) C(ARUJE) V(LADA) / ŽIVE / KRALJUJE / VLADA*. Međutim, nalazom PN 1/2020 iz *Sonde 3*, predlaže se nadopunjena restitucija: *ISU[S] [KRIS]T BOG Č[OVJEK]/ Ž(IVE) C(ARUJE) V(LADA) / ŽIVE / KRALJUJE / VLADA*.

Ispod SJ 3 u *Sondi 3* definiran je novi sloj SJ 4. Riječ je o dobro vidljivom sloju žuto-smeđe rahle zemlje sastavljene od pijeska i 40% amornog kamenja > 10 cm veličine. Interpretiran je kao sloj žućkaste zemlje s kamenjem. Sloj se skidao metodom arbitrarnog iskopa, koja je podrazumijevala skidanje depozita u više otkopa debljine od 20 do 30 cm, sve dok se nije došlo do nivoa temelja crkve. U sloju je pronađena okrugla brončana svetačka medaljica, izdvojena kao posebni nalaz, a u terenskoj dokumentaciji označen kao PN 11/2020 Foto broj 11/2020.¹¹⁸ Sloj SJ 4 u *Sondi 3* presječen je dobro vidljivom kamenom strukturom, u terenskoj dokumentaciji definiranom kao SJ 5, a koja se sastoji od razasutog, pravilno pritesanog kamenja. Struktura je interpretirana kao odron suhozida iza crkve. Definiranjem SJ 5 završeno je s iskapanjem *Sonde 3*, nakon čega je ona fotodokumentirana površinski i iz profila, a po završetku istraživanja napravljen je njezin 3D model s otkrivenim slojevima.¹¹⁹

7.1.4. Zaključci prvog arheološkog istraživanja

Prvo je arheološko istraživanje crkvice Gospe od Zdravlja rezultiralo željenim učinkom. Uz bočne strane građevine iskopan je depozit do samih temelja građevine čime je utvrđena njena apsolutna visina. Unutrašnjost je crkve očišćena, detaljno su popisani svi konstruktivni i dekorativni elementi, a isti su potom adekvatno skladišteni kako bi mogli poslužiti prilikom obnove crkvice. Ploče podnice u ovoj fazi istraživanja nisu podizane budući da je procijenjeno da se uz sam rub crkve nalazi pijeskom niveliran kameni temelj crkve. Također, u ovoj fazi nije diran ni sloj zemlje uz vanjski začelni zid, budući da je procijenjeno kako bi njegov otkop mogao dovesti do urušenja zida.

Veliko iznenađenje prve istraživačke kampanje predstavilo je otkriće dječjeg ukopa u bočnom južnom uglu crkve, ispod debelog sloja žbuke, kojega se nalazom novca precizno datiralo u 1925. godinu. S obzirom na datum ukopa, predaja koju su mještani istaknuli u vezi povezanosti Gornjih Brela s romanima Đure Vilovića možebitno je i istinita. Naime, između

¹¹⁸ S. BEKAVAC, 2020., str. 25.

¹¹⁹ S. BEKAVAC, 2020., str. 26–27.

redaka Vilovićevog romana *Majstor duša*,¹²⁰ kroz lik se protagonista Lovre Veslarića pripovijeda priča o ljubavnom životu svećenika u fiktivnoj primorskoj župi. S obzirom na to da je grob bio skriven u kutu crkve i skriven premazima žbuke, moguće je da je postojalo izvanbračno dijete (svećenika) koje je u određenim okolnostima umrlo, pa ga je valjalo sakriti zbog osjetljivih okolnosti.¹²¹

Tijekom prvog arheološkog istraživanja također je obavljen dubinski pregled crkvice, detaljniji nego onaj za izradu *Izveštaja o zatečenom stanju i prijedlogu sanacije*.¹²² Pregled je ukazao na kritično stanje građevine i nužnost hitne sanacije. Međutim, zaključeno je kako je prije bilo kakvih građevinskih radova potrebno angažirati ovlaštenog statičara koji bi napravio tehnički elaborat sa statičkim izračunom. Ovaj se korak pokazao nužnim budući da su vertikalne pukotine nosivih zidova ozbiljno narušile statiku crkve te je bilo vrlo izgledno da bi se prilikom rekonstrukcije bačvastog svoda crkva pod težinom urušila. Naposljetku, ustanovljeno je kako se nakon izrade tehničkog elaborata treba pristupiti građevinskim radovima na crkvi, a koje obavezno treba nadgledati ovlaštenu konzervator iz Konzervatorskog odjela u Splitu. Ujedno, utvrđeno je da tijekom obnove crkve za svaki korak sanacije obavezno treba konzultirati arheologe koji su proveli arheološka istraživanja, osobito kod izvedbe unutrašnjosti građevine (žbukanje zida, uređenje oltarnog prostora, portala, te rekonstrukcija križa i natpisa na pročelju crkve...).

7.2. Druga arheološka kampanja

Prema službenom *Građevinskom projektu konstruktivno-građevinske sanacije crkvice*¹²³ i *Troškovniku građevinskih i konzervatorskih radova*¹²⁴ koji je izradio KULIĆ-INŽENJERSKI BIRO d.o.o., prije konzervatorsko restauratorskih zahvata na obnovi crkve, predviđena je nužnost još jedne kampanje arheoloških radova. Predviđen je kompletan otkop uokolo građevine, kao i uklanjanje kamenih ploča podnice u njenoj unutrašnjosti. Iz tih se razloga nastavilo istraživanje unutar *Sonde 2* (definirana u prethodnoj istraživačkoj kampanji),

¹²⁰ Đ. VILOVIĆ, 1931.

¹²¹ U tom kontekstu, Đuro Vilović, rođeni Breljanin, možebitno ispovijeda vlastitu biografiju ili se poistovjećuje sa situacijom u Gornjim Brelima. Naime, on je sam bio svećenik koji se zbog svoje ljubavi prema ženama razredio.

¹²² S. BEKAVAC, 2019.

¹²³ D. KULIĆ, 2021.a, 2021.

¹²⁴ D. KULIĆ, 2021.b, 2021.

a otvorene su i dvije nove sonde, u terenskoj dokumentaciji označene kao *Sonda 4* i *Sonda 5*, postavljene uzdužno na pročelni i začelni zid crkve.¹²⁵

Drugo arheološko istraživanje odvijalo se tijekom ožujka i lipnja 2021. godine. Voditeljica je istraživanja, kao i u prvim radovima, bila doc. dr. sc. Silvia Bekavac (Odjel za povijest umjetnosti), uz zamjenika izv. prof. dr. sc. Željka Miletića (Odjel za arheologiju). Uz navedene, angažirana su tri studenta (dva studenta s Odjela za arheologiju i studentica s Odjela za povijest umjetnosti). Istraživanje je iznova financirano namjenskim sredstvima Javne ustanove Park prirode *Biokovo* i društva *Brolanenses* (Društvo prijatelja kulturne i prirodne baštine Breljana), a izveli su ga Odjel za arheologiju i Odjel za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zadru, pod stručnim nadzorom Silve Kukoč, dip. arh. i konzervatorice za nepokretna kulturna dobra Uprave za zaštitu kulturne baštine konzervatorskog odjela u Splitu.

Cilj drugog arheološkog istraživanja bio je napraviti i istražiti vanjski otkop uokolo čitave građevine kako bi se došlo do njenih temelja te izvaditi popločenje i istražiti kompletnu unutrašnjost objekta. Metodologija rada bila je prilagođena primarnom cilju pripreme crkve za konzervatorsko-restauratorske radove. Stratigrafske jedinice numerirane su arapskim brojevima i to za svaku sondu zasebno. Sveukupno u *Sondi 2* ima 11 stratigrafskih jedinica, u *Sondi 4* njih 5, dok su u *Sondi 5* definirane 2 stratigrafske jedinice.

7.2.3. *Sonda 2*

Sonda 2 obuhvaća kompletnu unutrašnjost crkve Gospe od Zdravlja, a definirana je u prethodnoj istraživačkoj kampanji. U sklopu *Sonde 2*, 2020. godine izdvojeno je sedam stratigrafskih jedinica koje su označene arapskih brojevima redoslijedom njihovog definiranja od SJ 1 do SJ 7. Prva izdvojena stratigrafska jedinica bila je SJ 1, a čini je pod crkve koji se sastojao od pravokutnih ploča pravilno poslaganih u pješčanu podlogu. Tijekom prve istraživačke faze procijenilo se kako se ploče ne bi trebale dizati, budući da je uz sam rub crkve uočen pijeskom nivelirani kameni temelj crkve. Kako je *Građevinskim projektom konstruktivno-građevinske sanacije*¹²⁶ i *Troškovnikom građevinskih i konzervatorskih radova*¹²⁷ predviđena reupotreba originalnih kamenih ploča crkvene podnice, cilj je arheoloških radova u *Sondi 2* bilo uklanjanje i dokumentiranje ostataka SJ 1. Prije vađenja kamenih ploča,

¹²⁵ S. BEKAVAC, 2021., str. 8.

¹²⁶ D. KULIĆ, 2021.a, 2021.

¹²⁷ D. KULIĆ, 2021.b, 2021.

svaka od njih prethodno je obilježena arapskim brojevima od 1-89 i grupirana u pet manjih segmenata (prilog 16). Svaki je segment s označenim pločama foto-dokumentiran, a ploče su se vadile i slagale numeričkim redoslijedom, kako bi se dio njih mogao vratiti na identičan položaj tijekom konzervatorskih radova na crkvi. Ispod popločenja otkrio se sloj zemlje izmiješan s ostacima žbuke i pijeska, definiran 2020. godine kao SJ 7 (prilog 17). Sloj je služio kao podloga za umetanje kamenih ploča. U sloju SJ 7 pronađena je svetačka medaljica označena kao PN1/2021; foto-broj: PN1/2021. Na je povišenom dijelu prezbiterija foto-dokumentirana baza oltarne menze definirana kao SJ 8. Baza, koja se sastojala od grubo obrađenih kamenih blokova povezanih žbukom, razgrađena je i uklonjena, s obzirom na to da je po prijedlogu sanacije predviđena originalna rekonstrukcija prezbiterija iz vremena nastanka same građevine, a prije kasnijih preinaka. U prezbiterialnom dijelu uočeno je zadebljanje koje se sastoji od debljeg sloja nabite žbuke, a proteže se na površini ispred starije (originalne) oltarne menze koja se prema svemu sudeći nalazila uz začelni zid građevine. Moguće je da je to zadebljanje bilo napravljeno za svećenika koji bi prema tome tijekom crkvenog obreda leđima bio okrenut vjernicima, a licem prema oltaru. Taj dio crkvenog prostora bio je posvećen i namijenjen isključivo svećenicima. Vrlo je moguće da otkrivena podna struktura, označena kao zasebna stratigrafska jedinica SJ 9, odgovara toj kulturnoj praksi. Struktura je foto-dokumentirana, a u žbuci je pronađena plomba u terenskoj dokumentaciji označena kao PN2/2021; foto-broj PN2/2021.¹²⁸

Uz desni bočni zid crkve definirana je nova stratigrafska jedinica SJ 10 koju čini dobro vidljiva struktura uz desni bočni zid crkve, sastavljena od pravilno poslaganih pravokutnih kamenih blokova na koje su poslagane ploče definirane kao SJ 1. Struktura djelomično ulazi ispod temelja same crkve, tako da je možebitno riječ o konstruktivnom elementu načinjenom prilikom same gradnje i niveliranja podnice. Struktura je kompletno ukopana u zdravicu definiranu kao SJ 11. Kako se metodom ručnog stratigrafskog iskopa došlo do zdravice, time je završeno arheološko iskopavanje unutrašnjosti crkve te je u konačnici tijekom dvije istraživačke kampanje (2020. i 2021. godine) u *Sondi 2* ukupno definirano 11 zasebnih stratigrafskih jedinica.¹²⁹ Sonda je foto-dokumentirana i površinski i iz profila, a po završetku se istraživanja napravio zračni snimak građevine.

¹²⁸ S. BEKAVAC, 2021., str. 9.

¹²⁹ S. BEKAVAC, 2021., str. 9.

7.2.4. Sonda 4

Druga sonda, otvorena tijekom arheoloških iskopavanja istraživačke kampanje 2021., u terenskoj je dokumentaciji označena kao *Sonda 4*, a postavljena je metodom triangulacije uzdužno uz vanjski dio pročelnog zida građevine (prilog 18). Stratigrafske jedinice u sondi numerirane su zasebno, arapskim brojevima od SJ 1 do SJ 5=SJ 11 i to redoslijedom njihovog definiranja.¹³⁰

Iskapanje je započelo otklanjanjem površinskog sloja definiranog kao SJ 1. SJ 1 je dobro vidljiv sloj nabite zemlje izmiješane s korijenjem i travom te nešto sitnog amorfnog kamenja manjih dimenzija. Sloj se prostire čitavom površine Sonde 4, a interpretiran je kao površinski humusni sloj. (SJ 1 iz *Sonde 4* može se izjednačiti sa slojem SJ 3 iz Sonde 1 i SJ 1 iz Sonde 3.) Ispod sloja SJ 1 definirana je nova stratigrafska jedinica označena kao SJ 2. Riječ je o dobro vidljivom sloju smeđe zemlje izmiješane s amorfnim kamenjem manjih dimenzija. U sloju su pronađena dva posebna nalaza označena kao PN3/2021; foto-broj: PN3/2021 te PN4/2021; foto-broj: PN4/2021. Riječ je o brončanom križiću i kamenom ulomku s dijelom kvačice glagoljičkog slova (Ž) koji je otpao s natpisnog križa postavljenog u pročelni zid crkve. U sloju je pronađeno i nekoliko ulomaka grube keramike.¹³¹

Ispod SJ 2 definiran je novi sloj SJ 3. SJ 3 je dobro vidljiv sloj žuto-smeđe rahle zemlje sastavljene od pijeska i 40% amorfnog kamenja > 10 cm veličine. Interpretiran je kao sloj žućkaste zemlje s kamenjem. Sloj se skidao metodom arbitrarnog iskopa, koja je podrazumijevala skidanje depozita u više otkopa debljine od 20 do 30 cm, sve dok se nije došlo do nivoa temelja crkve i zdravice označene kao SJ 5=SJ 11. U sloju su izdvojena četiri posebna nalaza u terenskoj dokumentaciji označena kao PN5/2021; foto-broj: PN5/2021, PN6/2021; foto-broj: PN6/2021, PN7/2021; foto-broj: PN7/2021 te PN8/2021; foto-broj: PN8/2021.¹³² Riječ je o brončanom križiću, perlicama, svetačkoj medaljici i ulomku žbuke bojane crveno-narančastom bojom. U sloju je pronađena i veća količina ulomaka grube keramika.

Uz sami portal crkve uočena je kamena struktura koja se sastojala od pravilnih kamenih blokova. Struktura je izdvojena kao zasebna stratigrafska jedinica SJ 4, a interpretirana je kao prag na ulaznim vratima crkve.¹³³ Struktura se foto-dokumentirala i pripremila za sanaciju građevine i konzervatorske radove, čime je završeno arheološko iskopavanje Sonde 4. Sonda

¹³⁰ S. BEKAVAC, 2021., str. 9.

¹³¹ S. BEKAVAC, 2021., str. 10.

¹³² S. BEKAVAC, 2021., str. 10.

¹³³ S. BEKAVAC, 2021., str. 10.

je foto-dokumentirana i površinski i iz profila, a po završetku se istraživanja napravio zračni snimak građevine.

7.2.5. Sonda 5

Posljednja sonda, otvorena tijekom arheoloških iskopavanja istraživačke kampanje 2021., u terenskoj je dokumentaciji označena kao *Sonda 5*, a postavljena je metodom triangulacije uzdužno uz vanjski dio začelnog zida građevine (prilog 19). Sonda se isprva očistila od vegetacije i velike hrpe kamenja koje se urušilo iz zida koji je odvajao crkvu od župne kuće. U *Sondi 5* pristupilo se skidanju samo dvije stratigrafske jedinice definirane kao SJ 1 koja je interpretirana kao humusni sloj i SJ 2 koja je interpretirana kao sloj tamne zemlje s kamenjem.¹³⁴ Zbog velike mogućnosti urušenja čitave konstrukcije, slojevi u *Sondi 5*, po preporuci statičara, nisu se skidali do zdravice.

7.2.6. Zaključci drugog arheološkog istraživanja

Drugo arheološko istraživanje crkvice Gospe od Zdravlja ispunilo je zadane ciljeve. Nastavljeno je istraživanje *Sonde 2* otvorene tijekom prve istraživačke kampanje 2020. godine, u sklopu koje je izvršeno uklanjanje kamenih ploča podnice u njoj unutrašnjosti (prilog 20). Također, otvorene su i dvije nove sonde, u terenskoj dokumentaciji označene kao *Sonda 4* i *Sonda 5*, postavljene uzdužno na pročelni i začelni zid crkve kojima je načinjen kompletan otkop uokolo građevine. Od pronađenih nalaza najistaknutiji je PN4/2021; foto-broj: PN4/2021, odnosno kameni ulomak s dijelom kvačice glagoljičkog slova (Ž) pomoću kojega je moguće potvrditi raniju pretpostavku o natpisu na križu s pročelja. Natpis je, naime, sada u cjelini razriješen kao: *ISU[S] [KRIS]T BOG Č[OVJEK]/ Ž(IVE) C(ARUJE) V(LADA) / ŽIVE / KRALJUJE / VLADA*.

8. Obnova crkvice

Na temelju istraživanja iz prethodno navedenih faza, sastavlja se konkretan program zaštite građevine.¹³⁵ Projekt konstruktivno-građevinske sanacije crkvice Gospe od Zdravlja, kao investitor projekta, naručilo je Društvo prijatelja kulturne i prirodne baštine Breljanja, *Brolanenses* (Brela Gornja, Cesta Domovinskog rata 56, Zadvarje). Projektantom je na temelju članaka 51. i 52., *Zakona o gradnji* (NN 153/13, 20/17, 39/19), članka 130. *Zakona o*

¹³⁴ S. BEKAVAC, 2021., str. 11.

¹³⁵ T. MARASOVIĆ, 1985., str. 91.

prostornom uređenju (NN 153/13) i Zakona o Hrvatskoj komori arhitekata i inženjera (NN 152/08) u siječnju 2021. godine imenovan Darko Kulić, dipl. inž. građ. (KULIĆ - INŽENJERSKI BIRO D.O.O.).¹³⁶ Projekt obnove crkvice Gospe od Zdravlja tvrtka KULIĆ - INŽENJERSKI BIRO D.O.O. izradila je u suglasnosti s nadležnim Konzervatorskim odjelom, a koncipiran je kao rekonstrukcija izvorne strukture na tradicionalan način.¹³⁷ Pri tome, „tradicionalan“ način podrazumijeva obnovu građevine korištenjem izvornih materijala ili zamjene istovrsnim te vraćanje građevine u prvotan oblik, onaj prije urušavanja i oštećenja strukture te nadogradnji na krovu.

8.1. Pripremni i istražni radovi

Prije konkretnih zahvata konstruktivno-građevinske sanacije, projektom je predviđeno pažljivo uklanjanje trave, raslinja, bršljana, korijenja i svih ostalih organskih onečišćenja na krovu i zidovima crkve. U stavku je uključeno i čišćenje gradilišta od zemlje, lišća, piljevine, granja, kora drveća i sl., nastalih prilikom izvođenja radova.¹³⁸ Također, u ovoj je fazi nužno dobiti i montirati radnu skelu na fasadi, klase V i širine 75 cm, koja će se na gradilištu zadržati u skladu s duljinom trajanja restauratorsko-konzervatorskih radova. Istodobno se oko cijelog objekta postavlja i konzolno osiguranje pričvršćeno tako da se ne oštećuje kameno pročelje te se postavlja i zaštitna ograda visine 1,20 m na zapadnoj, istočnoj i sjevernoj strani.¹³⁹ Prije početka sanacije potrebno je, kroz postojeću rupu na istočnom pročelju s unutarnje strane, izvršiti sondiranje kako bi se utvrdila vrsta i sastav zidova te je potrebno izvesti mjerenje debljine vanjskog lica, jezgre i unutarnjeg lica zida. Također je prije početka sanacije nužno zaštititi portal, kamene figure i natpise na pročelju kako isti ne bi bili dodatno oštećeni.¹⁴⁰

8.2. Uklanjanje pokrova, čišćenje zidova i podbetoniranje

Prvi je korak u sanaciji zidova i pokrova rušenje nestabilnih elemenata i uklanjanje ostataka žbuke. Pri tome, nužno je ukloniti sve nestabilne ostatke sedrenog svoda i betonske ploče iznad svoda te dijelove zidova, koje zatim treba očistiti i skladištiti za ponovnu ugradnju.

¹³⁶ Tvrtka KULIĆ - INŽENJERSKI BIRO D.O.O. još je u siječnju 2006. upisana u *Upisnik specijaliziranih pravnih i fizičkih osoba* koje imaju dopuštenje za obavljanje poslova na zaštiti i očuvanju kulturnih dobara pod rednim brojem 561, a 2017. je zadobila produljenje odobrenja u trajanju od pet godina. Na temelju čl. 100., stavka 1. i 3. Zakona o zaštiti očuvanju kulturnih dobara i čl. 11., stavka 1. *Pravilnika o uvjetima za fizičke pravne osobe radi dobivanja dopuštenja za obavljanje poslova na zaštiti i očuvanju kulturnih dobara*, navedeno se dopuštenje odnosi na obavljanje izrada idejnog, glavnog i izvedbenog projekta za radove na nosivoj konstrukciji nepokretnog kulturnog dobra. D. KULIĆ, 2021.a, str. 7.

¹³⁷ D. KULIĆ, 2021.a, str. 11.

¹³⁸ D. KULIĆ, 2021.a, str. 11.

¹³⁹ D. KULIĆ, 2021.b, 2021.

¹⁴⁰ D. KULIĆ, 2021.b, 2021.

Osim toga, potrebno je izvesti i pažljivo čišćenje kamenih zidova, vrhova zidova od zemlje, šuta i ostataka morta.¹⁴¹ Valja napomenuti da se svi radovi moraju vršiti pažljivo, ručnim alatima da ne dođe do gubitka stabilnosti zidova. Izvođenje radova treba se izvoditi sukladno propisima o zaštiti na radu, tj. paziti na rad strojeva, na moguća urušavanja te na postavu i održavanje zaštitnih ograda i skela. Sanacija zidova i svoda, odnosno uklanjanje i rušenje na istima mora se izvoditi postepeno i pažljivo, odozgo prema dolje, isključivo tehnikom ručnog uklanjanja (strojno uklanjanje nije dozvoljeno). Tijekom uklanjanja dijelova objekata i zbrinjavanja otpadnog uklonjenog materijala, potrebno je materijal prskati s vodom kako bi se smanjila emisija prašine i negativni utjecaji na okoliš. Također, prilikom transporta otpada do deponija, nužno je pridržavati se propisa u cestovnom prometu i transportu te koševe kamiona prekriti mrežom da se sitni otpad ne bi raznosio vjetrom.¹⁴²

U ovoj fazi, prije konsolidacije zidova, nužno je izvesti podbetoniranje ispod i uz građevinu kako bi se formirali stabilni temelji (prilog 21). Ispod vanjskog korša kamena, izvest će se vanjska betonska pasica široka oko 15 – 30 cm. U unutrašnjosti građevine, ispod podnice, postaviti će se armirano-betonska podna ploča koju je nužno podvući 15 cm ispod unutarnjeg korša kamena (oboda nosivih zidova).¹⁴³

8.3. *Konsolidacija zidova*

Sljedeći je korak konsolidacija zidova, odnosno konstruktivna sanacija pukotina na istima. Planirani je postupak sljedeći: preko svih će se pukotina izvesti sidrenje, a u kutevima građevine izvest će se uz sidrenje i zatega. Pukotine i rupe u građevini zatvorit će se dubinskim fugiranjem detaljnim višekratnim injektiranjem zidova, a popunjenost će se nakon injektiranja utvrditi sondama (prilog 22, prilog 24, prilog 25, prilog 26, prilog 27, prilog 28).¹⁴⁴

Za postupak sidrenja i zatega, potrebno je izvršiti bušenje kroz fugu rupe promjera 25 mm (krunama, bez vibracija) dijagonalno pod kutom, dubine oko 2-3 cm do maksimalno 10 cm udaljenosti od suprotnog lica zida. Rupe treba očistiti i ispuhati zrakom pod tlakom (unutar rupe ne smije biti oštih i nazubljenih ostataka). Zatim će se postaviti pomoćna plastična cijev promjera 20 mm i duljine oko 30 cm kao vodilicu za čelična sidra. U kutevima će se postaviti čelične ploče 300/300/7 mm i prekriti kamenom tašela-maskom. Uvući će se pocinčana čelična sidra RA promjera 12 mm, omotana s prošivenom „čarapom“ od „VELO“ elastičnog filca,

¹⁴¹ D. KULIĆ, 2021.a, str. 11.

¹⁴² D. KULIĆ, 2021.b, 2021.

¹⁴³ D. KULIĆ, 2021.b, 2021.

¹⁴⁴ Za vrijeme injektiranja nužno je voditi dnevnik injektiranja s navedenim količinama injekcijskog morta po rupama. D. KULIĆ, 2021.a, str. 11.

razvijene dužine 40 cm, duplim svezanim vrhom i postavljenom plastičnom cjevčicom za injektiranje injekcijskog morta. Sve će se udubine (pukotine) injektirati mortom pod tlakom do maksimalno 1 bara unutar „čarape“ od filca.¹⁴⁵ Na dijelovima gdje nedostaju kameni blokovi, nužno je izvršiti popunjavanje rupa ugradnjom postojećih skladištenih i očišćenih kamenih blokova. Na mjestima gdje materijal nedostaje, treba se pribaviti istovrsni kamen i zazidati uz zapunjavanje srednjeg sloja s mortom i lomljenim kamenom na tradicionalan način.¹⁴⁶

Prije injektiranja nužno je dubinski očistiti/zatvoriti nestabilne fuge s vanjske i unutarnje strane zidova mortom na bazi gašenog vapna spravljenim na tradicionalan način. Za injektiranje se buše rupe promjera 12 mm, koje zatim treba očistiti i ispuhati zrakom pod tlakom (unutar rupe ne smije biti oštih i nazubljenih ostataka). Postavlja se pomoćna plastična cijev promjera 18 mm i duljine oko 60 cm za injektiranje. Injektiranje se vrši mortom pod tlakom do maksimalno 1 bara kako bi se ispunili prostori šupljina. Pomoćna plastična cijev se izvlači te se rupa začepљуje mortom.¹⁴⁷

U gornjem je pojasu zidova nužno izvesti učvršćivanje nestabilnih gradbenih dijelova Pete svoda upotrebom vapnenog morta s malim dodatkom bijelog cementa te istim materijalom izravnati gornje površine kamenog svoda, ispuna i vrhova zidova u debljini od 3-5 cm.¹⁴⁸ Isto tako, na okvirima je prozora potrebno izvesti završno fugiranje očišćenih pukotina i spojeva ugradnjom morta po sastavu i izgledu kao izvorni, spravljenog od gašenog vapna, agregata i hidrauličkog veziva (5 % na količinu veziva).¹⁴⁹

Posljednje je u ovoj fazi žbukanje unutarnjih zidova crkve. Zidove će se žbukati tradicionalnim mortom iz gašenog vapna s dodatkom 5 % bijelog cementa na količinu veziva. Agregat treba biti mljeveni kamen, prosijan, a debljina žbuke 2 – 5 cm, nanošena u dva sloja, završne obrade „pod žlicu“ i prema napatku konzervatorskog nadzora. Boja i ton žbuke odredit će se prema napatku konzervatorskog nadzora nakon izvedbe probnih polja.¹⁵⁰

8.4. *Obnova svoda i krova*

Projektom je predviđena izgradnja novog sedrenog svoda, nad kojim će biti postavljen krov s kamenim pločama, obijeljen gašenim vapnom (na tradicionalan način) u skladu s

¹⁴⁵ D. KULIĆ, 2021.b, 2021.

¹⁴⁶ D. KULIĆ, 2021.b, 2021.

¹⁴⁷ D. KULIĆ, 2021.b, 2021.

¹⁴⁸ D. KULIĆ, 2021.a, str. 11.

¹⁴⁹ D. KULIĆ, 2021.b, 2021.

¹⁵⁰ D. KULIĆ, 2021.b, 2021.

naputcima nadležnog konzervatorskog odjela.¹⁵¹ Za ponovnu izgradnju sedrenog svoda, nužno je dobiti i postaviti konstrukciju od četinarara za remenate i oplata za izradu novog sedrenog svoda.¹⁵²

Svod će se nad konsolidiranim zidovima graditi prema izvornom, poluvaljkastom (bačvastom) obliku od postojećih skladištenih i očišćenih kamenih blokova, a nedostajuće će se sedrene blokove (oko 90 % površine) zamijeniti istovrsnim kamenom i postaviti uz zapunjavanje srednjeg sloja s mortom i sedrom na tradicionalan način. U jezgri svoda nužno je napraviti betonsko ojačanje, postavljeno prema vanjskom koršu, dimenzija 80 cm x 20 cm x 25 cm te zatege od pocinčane čelične šipke debljine 16 mm koje će se sidrenjem učvrstiti uz betonirani blok (prilog 24, prilog 25, prilog 27, prilog 28).¹⁵³

Nad oblom gornjom plohom svoda, potrebno je načiniti izravnavajući estrih za formiranje krovnih ploha s vapnenim mortom debljine 3 cm – 20 cm. Mort treba biti spravljen od gašenog hidrauličkog vapna (NHL 5) i kamenog agregata veličine zrna do 1 mm, u omjeru 1 : 4. Mort mora postići čvrstoću koja odgovara kvaliteti M-5 uz provjeru smjese kontrolnim klinom. Kod veće debljine morta dozvoljava se ugradba komada kamena (postojeći skladišten oko crkve). Mort je minimalno debljine 3 cm te se ugrađuju murali kao vodilice za pokrov od kupe kanalice. U ovoj je fazi sanacije svoda nužno preko kamenih zidova postaviti hidroizolaciju polimercementom – Plastivo 180 ili sličnim materijalom. Istu je važno ugraditi i na sve kontakte drvene konstrukcije s kamenom.¹⁵⁴

Sljedeća je obnova krovišta građevine (prilog 23, prilog 29). Pri tome, postojeće i nove kamene ploče istovjetne boje i strukture kao postojeći, postavljaju se ponovno u tradicionalni vapneni mort. Ploče krovišta postavljaju se s potrebnim višestrukim preklopima (3 x), u skladu s naputcima nadležnog konzervatorskog odjela.¹⁵⁵ Potom će se dobiti nove sljemenjače od crijepa kanalice, boje *antico* ili žute, potrebne za zamjenu neupotrebljivih postojećih koje se također trebaju ugraditi u tradicionalni vapneni mort.¹⁵⁶ Potom slijedi ugradnja postojećih i novih dvostrukih kamenih ploča grandala s potrebnim višestrukim preklopima, ponovno u tradicionalni vapneni mort. Grandali moraju imati plići nagib od krova što diktira bočni zid.¹⁵⁷

Između kamenog krovišta i zidova preslice crkve nužno je načiniti novi spoj. Spoj krova na preslicu učvrstit će se opšavom od bakrenog lima debljine 0,60 mm, razvijene širine 55 cm.

¹⁵¹ D. KULIĆ, 2021.a, str. 12.

¹⁵² D. KULIĆ, 2021.b, 2021.

¹⁵³ D. KULIĆ, 2021.b, 2021.

¹⁵⁴ D. KULIĆ, 2021.b, 2021.

¹⁵⁵ D. KULIĆ, 2021.a, str. 12.

¹⁵⁶ D. KULIĆ, 2021.b, 2021.

¹⁵⁷ D. KULIĆ, 2021.b, 2021.

Ujedno, projektom je predviđena i izrada holkela od vapneno cementnog morta, premazanog polomercementnom izolacijom i prekrivenog tradicionalnim mortom.¹⁵⁸

Naposljetku, nakon postavljenih kamenih ploča, grandala i sljemenjača te konsolidacije spoja preslice i krovišta, izvest će se završno fugiranje svih krovnih ploha tradicionalnim mortom. Također, dubinsko i završno fugiranje tradicionalnim mortom izvest će se i na kamenim fasadama. Kameni pokrov objeliniti će se gašenim vapnom (na tradicionalan način), u skladu s naputcima nadležnog konzervatorskog odjela.¹⁵⁹

8.5. Pod i izolaterski radovi

Prije vraćanja podnice u izvorno stanje, nužno je, zatrpavanjem i zbijanjem drobljenog kamenog materijala ili šljunka granulacije 0 mm – 32 mm, načiniti novi tamponski sloj poda s izravnavanjem u debljini od 15 do 20 cm. Ovaj je sloj potrebno ugraditi i oko crkve u širini 1,0 m. Materijal mora odgovarati tehničkim propisima u pogledu pritiskne čvrstoće, habanja, upijanja vode, otpornosti prema udaru, stupnju drobljivosti i postojanosti na smrzavanje. Zbijanje nosivog sloja vršit će se pažljivo, vibracijskim strojevima.¹⁶⁰

Na vanjskim, djelomično zatrpanim sjevernim, istočnim i zapadnim stranama, potrebno je izvesti zidne hidroizolacije fleksibilnim polimercementnim hidroizolacijskim premazom (PLASTIVO 180 ili sl.), uključujući izradu sloja reparaturnog morta debljine 1-2 cm i zaštitne čepaste folije. Podloga mora biti bez prljavštine, masnoća i bilo kojeg drugog materijala koji ugrožava prionjivost. Očišćena se podloga aplicira *primerom* PROFIX 30 te se postavljaju GARVO trake u kutovima i na navlaženu podlogu nanose gleterom ili rolerom dva sloja PLASTIVA 140. Izolaciju se na navedene zidove nanosi do visine završnog sloja poda.¹⁶¹

Naposljetku, postojeći će se kameni saliž ugraditi u pod crkve u vapnenom mortu debljine minimalno 5 cm spravljenom od gašenog hidrauličkog vapna (NHL 5) i kamenog agregata veličine zrna do 1 mm, u omjeru 1 : 4. Mort mora postići čvrstoću koja odgovara kvaliteti M-5 uz provjeru smjese kontrolnim klinom. Potrebno je dobiti nove kamene ploče za dijelove podnice koji nedostaju, a koje moraju biti istovrsnih obilježja kao postojeće. Pod ispod oltara izvest će se povišen za jednu stubu u odnosu na razinu poda crkve. Nakon postavljanja kamenih ploča (saliža), izvode se potrebne fuge – sljubnice između njih, u skladu s onima na zidovima (bijela fuga).¹⁶²

¹⁵⁸ D. KULIĆ, 2021.b, 2021.

¹⁵⁹ D. KULIĆ, 2021.a, str. 12.

¹⁶⁰ D. KULIĆ, 2021.b, 2021.

¹⁶¹ D. KULIĆ, 2021.b, 2021.

¹⁶² D. KULIĆ, 2021.b, 2021.

8.6. *Rekonstrukcija prozora i vrata*

Sljedeći je korak predviđen projektom rekonstrukcija prozora i vrata. Nedostajući će se dijelovi kamenih doprozornika, dovratnika i nadvoja dobiti od istovrsnog kamena i postaviti na mjestima gdje su izvorno bili ugrađeni. Izvest će se zidarski popravak i izrada postojećih špala od prozora, vrata, svetohraništa i rozete priklesanim kamenom i vapnenom žbukom i fugiranjem tradicionalnim mortom. Za rozetu i otvore na južnoj strani, pribavit će se i montirati nove pocinčane mreže. Također, dobit će se i montirati nova ulazna jednokrilna vrata s ukladama i s otvorom za svjetlo pokrivenim mrežom. Pri tome, dovratnik, sav okov, usadna brava, ključevi, kvaka i maska bit će određeni prema naputcima nadležnog konzervatorskog odjela.¹⁶³

8.7. *Rekonstrukcija oltara, preslice i križa*

Za njezinu rekonstrukciju, preslicu je potrebno demontirati i nakon sanacije je vratiti na izvorno mjesto. Preslica će se sanirati vađenjem postavljenih željeznih klanfi, koje će se zamijeniti novim od inox-a. Za nedostajući kameni dio preslice, potrebno je izvesti lokalna mikro-sidrenja preko pukotina karbonskim sidrima f 6 mm u epox. mortu, uključujući bušenje rupa, ugradbu sidra, injektiranje rupe i zatvaranje rupe novim kamenom. U stavku je uključeno fugiranje bijelim fugama, pjeskarenje i pranje. Naposljetku će se montirati zvono sa svom potrebnom nosivom konstrukcijom i sve antikorozivno zaštititi. Nadalje, postavljanje menze izvest će se također na tradicionalan način, čišćenjem i postavom postojećih kamenih ploča. Na istima je potrebno izvesti sanaciju pukotina u kamenu, obradu spojeva, kuteva i završno čišćenje nakon izvedbe. Parapet menze izvest će se od postojećeg priklesanog kamena debljine do 25 cm te će se fugirati bijelim fugama. U istoj fazi će se fazi očistiti križ i natpis na pročelju, a nedostajući dijelovi će se rekonstruirati prema naputcima voditelja arheoloških istraživanja.¹⁶⁴

8.8. *Vanjsko uređenje*

Nakon izvedbe restauracije crkvice, uredit će se i njen neposredan okoliš. Za to će se okolo fasadnih zidova crkve nasipati nova površinu od drobljenog kamena ili šljunka granulacije 0 mm – 16 mm. Nasipanje i nabijanje u širini 1,0 m treba izvesti u padu za ca 2% od fasadnih zidova crkve. Materijal mora odgovarati tehničkim propisima u pogledu pritiska

¹⁶³ D. KULIĆ, 2021.b, 2021.

¹⁶⁴ D. KULIĆ, 2021.b, 2021.

čvrstoće, habanja, upijanja vode, otpornosti prema udaru i stupnju drobljivosti i postojanosti na smrzavanje. Zbijanje nosivog sloja vršit će se u slojevima vibracijskim strojevima.¹⁶⁵

Do ulaza u crkvicu potrebno je izvesti prilaz širine oko 3 – 4 m (po dogovoru s nadležnim konzervatorskim odjelom i nadzornim inženjerom), skidanjem površinskog sloja. Zastor ulaznog platoa formirat će se od kamena od priklesavanja utopljenog u tradicionalni vapneni mort s dodatkom 10 % bijelog cementa na količinu veziva te će se fugirati bijelim fugama. Prije ugradbe, kamen će se obraditi ručnim preklesavanjem do zaobljene gornje površine (kao „kogule“ zaobljene habanjem), dok će donja strana ostati neobrađena i „utopljena“ u navedeni mort. Zbijenim tamponskim slojem formirat će se sloj čistoće u širini 3 m.¹⁶⁶ Iza začelja građevine, nužno je rekonstruirati suhozid kako njegovo potencijalno urušavanje ne bi utjecalo na građevinu. Naposljetku, na, unutar i uokolo crkve podloge će se tretirati cidokornim sredstvima protiv ponovnog rasta korova i biljnog obraštaja.

8.9. Rasprava o korištenom pristupu

U nekoliko je navrata izravno, ali i kroz opis koraka i metoda koje će biti korištene u projektu konstruktivno-građevinske sanacije, naglašeno kako će se obnova crkvice izvesti na „tradicionalan“ način, koji podrazumijeva obnovu strukture korištenjem približno izvornih materijala te vraćanje u prvotan oblik, onaj prije oštećenja i urušavanja te nadogradnji na krovu. Navedeni je pristup u zaštiti građevine izabran iz nekoliko razloga. Prvi i najvažniji proizlazi iz činjenice da je takav naputak nadležnog konzervatorskog odjela. Naime, prema *Zakonu o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara*, članku 55. (NN 90/18, 62/20), stavku 1., sustav mjera zaštite za kulturna dobra utvrđuje nadležno tijelo, a za područje Splitsko-dalmatinske županije to nadležno tijelo je konzervatorski odjel u Splitu.¹⁶⁷ Zatim, budući da je crkvica u vlasništvu Crkve katoličke apoštolske rimske Blažene Dvice Marije Gospe od Zdravlja u Brelima, moralo se uvažiti i mišljenje lokalnog župnika don Nenada Čondića, koji je također zahtijevao obnovu na tradicionalan način. Konačno, crkvica Gospe od Zdravlja nalazi se na prostoru Parka prirode *Biokovo*, pa je u obnovi valjalo uvažavati i odredbe *Prostornog plana Parka prirode Biokovo*. Ondje, u članku 64., pod stavkom 6. stoji da se mjere zaštite kulturne baštine na području Parka provode „na temelju stručnih mišljenja koje izdaje nadležna ustanova za zaštitu kulturne baštine i na temelju odredbi Plana“. Jedna od temeljnih odredbi koja se

¹⁶⁵ D. KULIĆ, 2021.b, 2021.

¹⁶⁶ D. KULIĆ, 2021.b, 2021.

¹⁶⁷ Ministarstvo kulture i medija, <https://min-kulture.gov.hr/kontakt-103/konzervatorski-odjeli-16811/16811>, pregledano 18. 2. 2022.

provlači na više mjesta u *Planu* je ta da se obnova građevinskog nasljeđa treba vršiti u skladu s tradicijskim značajkama i uz korištenje tradicionalnih materijala. Tako npr. u stavku 7., čl. 64. stoji da treba „što više očuvati i obnoviti kamenu arhitekturu te građevinske zahvate izvoditi u skladu s tradicijskim značajkama“. ¹⁶⁸

Iako je obnova na „tradicionalan“ u Hrvatskoj učestali pristup u zaštiti graditeljske baštine, u pogledima suvremene konzervatorsko restauratorske struke takav je pristup zastario pa čak i u suprotnosti s međunarodnim praksama i pravilima struke. Naime, još je na prvom međunarodnom kongresu održanom 1931. godine u Ateni, između ostalog, donesena odredba da se pri konzervaciji povijesnih spomenika dopušta korištenje suvremenih materijala. ¹⁶⁹ Međutim, u suštini se sva stručna pravila zaštite spomenika svode na međunarodnu povelju usvojenu na drugom međunarodnom kongresu, održanom u Veneciji 1964. godine. Za raspravu o korištenom „tradicionalnom“ pristupu, najrelevantnija načela povelje raspisana su od čl. 9. pa nadalje. U čl. 9. povelje stoji da se restauracija mora zaustaviti kada se počne s pretpostavkama te da svi dodatni neophodni radovi moraju imati suvremeni pečat te se moraju razlikovati od izvorne arhitektonske kompozicije. U sljedećem, čl. 10. istaknuto je da se, onda kada se ispostavi da tradicionalne tehnike nisu adekvatne, konsolidacija spomenika može postići upotrebom modernih tehnika, čija se efikasnost ranije utvrdila kroz znanstvene studije i iskustvo. Naposljetku, u čl. 12. stoji da se zamjena dijelova koji nedostaju mora harmonično uklapati u cjelinu, ali da se istodobno mora razlikovati od originala kako restauracija ne bi iskrivila umjetničke ili povijesne dokaze. ¹⁷⁰ Dakle, čak su tri navedena članka Venecijanske povelje posvećena određivanju novog smjera u zaštiti spomenika – onoga koji ostavlja harmonično uklopljen suvremeni pečat, čime bi se trebala dokinuti praksa obnova temeljenih na imitaciji izvornih struktura. Iako su s vremenom sastavljene nove međunarodne povelje, one uglavnom ne ruše načela postavljena u *Venecijanskoj povelji*, već ju nadopunjuju pa ona i dan danas predstavlja temeljni dokument za konzervatorsku i restauratorsku struku. ¹⁷¹

Takav „suvremeni“ pristup, međutim, u zaštiti graditeljske baštine u Republici Hrvatskoj još nije u potpunosti zaživio, niti je zakonski reguliran. Naime, problematiku zaštite kulturnih dobara pokrivaju tek dva zakona, *Zakon o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara* i *Zakon*

¹⁶⁸ Ministarstvo prostornoga uređenja, graditeljstva i državne imovine, 2015., <https://mpgi.gov.hr/prostorno-uredjenje-3335/prostorni-planovi-8193/prostorni-planovi-drzavne-razine/prostorni-planovi-parkova-prirode/prostorni-plan-pp-biokovo/3719>, pregledano 13. 1. 2022.

¹⁶⁹ M. RUKAVINA, M. OBAD ŠĆITAROCI, K. PETRIĆ, 2013., str. 315.

¹⁷⁰ ICOMOS, 1964., https://www.icomos.org/charters/venice_e.pdf, pregledano: 12. 12. 2021.

¹⁷¹ M. RUKAVINA, M. OBAD ŠĆITAROCI, K. PETRIĆ, 2013., str. 317.

o obnovi spomeničke cjeline Dubrovnika i drugih nepokretnih kulturnih dobara u okolici Dubrovnika te niz pravilnika koji reguliraju neka specifična pitanja, poput *Pravilnika o uvjetima za dobivanje dopuštenja za obavljanje poslova na zaštiti i očuvanju kulturnih dobara* (NN 98/18), *Pravilnika o stručnim zvanjima za obavljanje poslova na zaštiti i očuvanju kulturnih dobara te uvjetima i načinu njihova stjecanja* (NN 104/19, 103/20, 16/22), *Pravilnika o upisniku koncesija na kulturnom dobru* (NN 77/15) itd.¹⁷² Međutim, niti jedan od navedenih ne određuje u potpunosti neka specifična pitanja struke, poput izbora materijala, tehnika i sl., nego odluku o istima, prema potrebama konkretnog spomenika koji se zaštićuje, treba donositi poštujući s jedne strane zakonske propise i pravilnike Republike Hrvatske, a s druge općeprihvaćene međunarodne konzervatorske standarde donesene kroz niz konvencija, deklaracija i povelja. Budući da je zaštita graditeljske baštine u Republici Hrvatskoj prepuštena Upravi za zaštitu kulturne baštine unutar Ministarstva kulture i medija, odnosno nadležnim konzervatorskim odjelima, oni su ti koji određuju, nadziru i usmjeravaju način zahvata pa su u potpunosti i odgovorni za sve poduzete intervencije. Valja ipak istaknuti da, iako „tradicionalna“ obnova nije u potpunosti u skladu sa suvremenim i međunarodnim tendencijama struke, treba imati na umu da je riječ o kulturnom dobru kojemu se nakon obnove vraća izvorna, sakralna funkcija. Tada građevina neće imati isključivo spomeničku, nego i uporabnu vrijednost u sakralnom smislu pa je razumljivo da je „tradicionalna“ obnova odabrana kao najadekvatnija.

¹⁷² Važeće zakone i pravilnike pogledaj na: Ministarstvo kulture i medija, Zaštita i očuvanje kulturnih dobara, <https://min-kulture.gov.hr/propisi-543/zastita-i-ocuvanje-kulturnih-dobara-16237/16237>, pregledano 15. 3. 2022.

9. Presentacija i stalni nadzor i održavanje

Konačno, briga za graditeljsko naslijeđe ne bi trebala završiti realiziranom obnovom, već bi posljednji korak projekta zaštite trebao predvidjeti kvalitetnu prezentaciju, a zatim i stalni nadzor i održavanje kulturnog dobra.¹⁷³ Dapače, u nizu međunarodnih konzervatorskih konvencija, deklaracija i povelja, prezentacija i interpretacija kulturnog naslijeđa, edukacija javnosti i razvoj turizma istaknuti su kao sastavan i ključan dio ukupnog procesa zaštite i upravljanja naslijeđem.¹⁷⁴

Kao što je već ranije istaknuto, crkvice je u vlasništvu Crkve katoličke apoštolske rimske Blažene Dvice Marije Gospe od Zdravlja u Brelima, što znači da će, nakon provedene obnove, biti vraćena u izvornu (sakralnu) funkciju. Međutim, u funkciji zaštićenog kulturnog dobra, ona je još prije pokretanja projekta obnove uklopljena u poučnu stazu *Putovima drevne Berulije* kao prvi od devet poučnih punktova (prilog 29). Nužno je da crkvice zadobije novu informativnu ploču, budući da će postojeća nakon obnove biti zastarjela. Ujedno, postojeća ploča sadrži i dvije krive informacije (kao godina izgradnje navedena je 1711., a pokrov crkvice opisan je kao „krov na čemer“) koje bi na novoj ploči trebalo ispraviti (prilog 30). U međuvremenu je, nakon provedene faze arheoloških istraživanja, ispred crkvice postavljena nova informativna ploča s natpisom „Crkva Gospe od Zdravlja (1731.)“, ispod kojega stoji i engleska inačica „The Church of Our Lady of Health (1731.)“ (prilog 31). Ova je ploča manjkava informacijama, postavljena je preblizu crkvice, narušava njezinu vizuru i nije usklađena s ostalim pločama na poučnoj stazi. Nju će se također u procesu obnove ukloniti i, kako je navedeno, zamijeniti novom informativnom pločom u skladu s odredbama čl. 59., stavka 4. *Prostornog plana Parka prirode Biokovo*¹⁷⁵.

Proces zaštite crkvice, međutim, ne bi trebao završiti njenom prezentacijom, nego podrazumijeva i stalni nadzor te održavanje kulturnog dobra.¹⁷⁶ Pri tome, prema čl. 53. *Zakona o zaštiti kulturnih dobara* (NN 69/99, 151/03, 157/03, 100/04, 87/09, 88/10, 61/11, 25/12, 136/12, 157/13, 152/14, 98/15, 44/17, 90/18, 32/20, 62/20, 117/21), stanje kulturnih dobara

¹⁷³ T. MARASOVIĆ, 1985., str. 91.

¹⁷⁴ Tom je pitanju, primjerice, u potpunosti posvećena Icomosova povelja o prezentaciji i interpretaciji područja kulturnog naslijeđa: ICOMOS, 2008., http://icip.icomos.org/downloads/ICOMOS_Interpretation_Charter_ENG_04_10_08.pdf, pregledano: 12. 12. 2021.

¹⁷⁵ Ministarstvo prostornoga uređenja, graditeljstva i državne imovine, 2015., <https://mpgi.gov.hr/prostorno-uredjenje-3335/prostorni-planovi-8193/prostorni-planovi-drzavne-razine/prostorni-planovi-parkova-prirode/prostorni-plan-pp-biokovo/3719>, pregledano 13.01. 2022.

¹⁷⁶ T. MARASOVIĆ, 1985., str. 91.

prati nadležno tijelo, odnosno u ovom slučaju Konzervatorski ured Split, najmanje jednom u pet godina. Nadležno tijelo, dužno je podatke o stanju kulturnog dobra unijeti u informacijski sustav kulturne baštine koji je vođen od strane Ministarstva nadležnog za kulturu. Prema čl. 6. istog Zakona, održavanje kulturnoga dobra podrazumijeva ne samo redovno praćenje stanja kulturnoga dobra, nego i poduzimanje nužnih radova i mjera za očuvanje cjelovitosti, namjene i spomeničkih svojstava kulturnoga dobra. Tek će ovim procesom stalnog nadzora i održavanja kulturnog dobra, koji predstavlja permanentnu fazu, zaštita kulturnog dobra crkvice Gospe od Zdravlja biti kompletirana.

10. Zaključak

Skromna crkvice Gospe od Zdravlja, izgrađena 1731. godine u malom zaseoku Gornja Mala – Gržica uz zaseok Subotičće u Gornjim Brelima, još je od davne 1939. stavljena izvan funkcije te kontinuirano propada. Iako su ranije postojali neki pokušaji njene sanacije, tek je 2019. godine pokrenut projekt njezine zaštite i obnove. On je podijeljen u faze popisno-registracijske obrade, analitičke i plansko-projektne obrade, izvedbe radova, te prezentacije, stalnog održavanja i inspekcije. Osim dvije potonje, sve su projektne faze do vremena pisanja ovog rada provedene. Kako bi se ispunio postavljeni cilj prikazivanja čitava tijeka zaštite, posljednje su dvije faze opisane kroz planirane korake, koji su već projektno isplanirani i ovjereni od nadležnih tijela čime je zaokružen prikaz čitavog tijeka, metodologije i specifičnih koraka poduzetih u zaštiti crkvice Gospe od Zdravlja.

Kroz faze popisno-registracijske i plansko-projektne obrade ispunjeni su svi preduvjeti za rad na crkvi; registrirana je kao kulturno dobro, izrađen je konzervatorski elaborat te je prikupljena sva dokumentacija i dozvole za istraživačke aktivnosti. Također, ispunjeni su i svi ciljevi postavljeni za analitičku obradu, u sklopu koje je o crkvi prikupljen i zabilježen značajan obim informacija. Saznalo se da je njen spomen u literaturi rijedak i siromašan; uglavnom se radi o pregledima baštine u kojima kolaju iste informacije. Zaključeno je da su odabiri njenih titulara (Gospa od Ružarija, Bezgrešno začće, Gospa od Zdravlja) povezani s uzletom marijanskog kulta u trenutku velikih opasnosti od napada Osmanlija i od epidemije kuge. Zatim, uzevši u obzir da je crkvice integralni dio veličanstvenog ambijenta, odlučeno je da se rasprava o njoj proširi i opisom njenog kulturnog krajolika, koji kao teorijski pojam postaje sve prisutniji u stručnim krugovima. Isto tako, rasprava je proširena i pojmom kontaktne (*buffer*) zone, svojevrsnog zaštitnog prstena oko kulturnog dobra koji u Hrvatskoj nije dostatno uvriježen, niti zakonski reguliran. Zaključeno je da je olakotna okolnost crkvice Gospe od Zdravlja njen smještaj unutar PP Biokovo, čime je njen okolni krajolik posredno zaštićen. Zanimljive, i u odnosu na pregledanu literaturu nove informacije, prikupljene su kroz provedeno omanje kvalitativno sociološko istraživanje s lokalnim sugovornicima. Osobito je intrigantna informacija o sekundarnoj upotrebi crkvice kao destilerije u kojoj se pekla rakija, za čiju je svrhu u začelnom zidu probijena rupa za dimnjak. Ističe se i predaja o povezanosti Gornjih Brela s pričama iz romana i pripovijetki Đure Vilovića u kojima se pripovijeda ljubavni život rimokatoličkog svećenika. Veliko je iznenađenje prve arheološke kampanje stoga predstavilo otkriće dječjeg ukopa u bočnom južnom uglu crkve, skrivenog ispod debelog sloja žbuke, koji je nalazom novca datiran u 1925. godinu.

Gotovo svi postavljeni ciljevi za prvu i drugu arheološku kampanju uspješno su ispunjeni. Izuzetak je tek neispunjeni cilj da se eventualno locira grobno mjesto pokojnika umrlag od kuge, a koje se često spominje u literaturi i lokalnoj predaji. U sklopu prve kampanje, uz bočne strane građevine iskopan je depozit do samih njezinih temelja i do sterilnog sloja te je očišćena unutrašnjost crkve. Nakon provedene kampanje, izrađen je projekt konstruktivno-građevinske sanacije kojim je predviđen kompletan otkop uokolo građevine, kao i uklanjanje kamenih ploča podnice u njenoj unutrašnjosti. Iz tih je razloga provedena druga arheološka kampanja koja je ispunila zadate ciljeve. Od pronađenih nalaza arheoloških istraživanja najistaknutija su dva ulomka kamenog križa s pročelja s pomoću kojega je natpis uspješno razriješen kao: *ISU[S] [KRIS]T BOG Č[OVJEK] / Ž(IVE) C(ARUJE) V(LADA) / ŽIVE / KRALJUJE / VLADA*.

Naposljetku, u radu je ispunjen cilj prikazivanja projektnih faza čija provedba tek treba uslijediti. Izvesti će se restauracija kojom će građevini biti vraćen njen prvotan oblik. Postojeće zdanje biti će konsolidirano, a nedostajući dijelovi nadopuniti će se korištenjem izvornih materijala ili materijala istovrsnih izvornima. Takav pristup nazvan je „tradicionalnim“, te je zaključeno da je zastario, pa čak i da je u suprotnosti s međunarodnim praksama i pravilima struke. Međutim, kao što je u nekoliko navrata istaknuto, izbor metoda zaštite uvijek mora biti prilagođen specifičnim potrebama kulturnog dobra. Stoga je ovakva „tradicionalna“ metoda odabrana kao najadekvatniju s obzirom da će crkvice nakon obnove biti u izvornoj (sakralnoj) funkciji te s obzirom da se nalazi unutar kulturnog krajolika PP Biokovo u kojem postoji praksa zaštite „tradicionalnom“ metodom. Njezina prezentacija kao kulturnog dobra već je dijelom ostvarena inkorporiranjem u poučnu stazu *Putovima drevne Berulije*, ali je svakako nakon njene obnove treba pažljivo održavati i redovito nadzirati.

U konačnici, valja zaključiti ponovnim isticanjem važnosti ove obnove. Iako krajnje jednostavna, stilski neinovativna i likovno nezanimljiva, crkvice Gospe od Zdravlja u Gornjim Brelima posjeduje povijesnu, kulturnu i ambijentalnu vrijednost. Zahvaljujući *Venecijanskoj povelji*, skromni radovi iz prošlosti izborili su se za svoje pravo zaštite i očuvanja, a zahvaljujući pojedincima koji su pokrenuli pitanje zaštite crkvice Gospe od Zdravlja i timu stručnjaka koji ju provodi, ona je nakon stoljećā propadanja zadobila zasluženu pažnju.

11. Literatura

- A. ABBAS, 2018. – Ahmed ABBAS, *The Uniqueness of Erbil Citadel Buffer Zone as Compared to the General Theory of Buffer Zones*, 6th International Conference on Heritage and Sustainable Development, Preservation of Historic Buildings and Structures, Granada. (2018).
- M. BABIĆ, 1999.. – Milan Babić, Iz vizitacije biskupa Stjepana Blaškovića 1735., *Vrela Brela, glasnik prijatelja kulturne i prirodne baštine*, 4-5 (1999.), str. 124–125.
- A. BADURINA, 1986. – Anđelko Badurina, Razvoj oltara kroz povijest. *Služba Božja : liturgijsko-pastoralna revija*, 26/2 (1986.), str. 134–141.
- J. BEBIĆ, 1985. – Josip Bebić, *Brela*, Split, 1985.
- S. BEKAVAC, 2019. – Silvia Bekavac, *Izveštaj o zatečenom stanju i prijedlog sanacije, crkva Gospe od Zdravlja – Gornja Brela*, neobjavljeni tekst, 2019.
- S. BEKAVAC, 2020. – Silvia Bekavac, *Izveštaj o zaštitnom arheološkom istraživanju lokaliteta crkva Gospe od Zdravlja – Gornja Brela*, neobjavljeni tekst, Zadar, 2020.
- S. BEKAVAC, 2021. – Silvia Bekavac, *Crkva Gospe od Zdravlja – Gornja Brela 2021., Izveštaj o arheološkim istraživanjima lokaliteta*, neobjavljeni tekst, 2021.
- S. BEKAVAC, Ž. MILETIĆ, 2021. – Silvia Bekavac, Željko Miletić, Live, reign, rule – revitalization of the Church of Our Lady of Health in Gornja Brela, u: *Zbornik radova međunarodnog kongresa povijesnih gradova*, (ur.) Željko Trezner, Solin, 2021., (u tisku).
- A. BOGDAN, 2020. – Anđela Bogdan, Adrenalinski doživljaj na vrhu Biokova, *Građevinar*, 72/6 (2020.), str. 533–539.
- B. DUMBOVIĆ BILUŠIĆ, 2012. – Biserka Dumbović Bilušić. Prepoznavanje i razvrstavanje krajolika kao kulturnog naslijeđa, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 36 (2012.), str. 47–66.
- B. DUMBOVIĆ BILUŠIĆ, 2013. – Biserka Dumbović Bilušić i Mladen Obad Šćitaroci. Zaštita krajolika; Usporedba zakonodavne osnove u Hrvatskoj i europskim zemljama, *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, 21/1-45 (2013.), str. 104–115.

B. DUMBOVIĆ BILUŠIĆ, 2015. – Biserka Dumbović Bilušić, *Krajolik kao kulturno naslijeđe- metode prepoznavanja, vrjednovanja i zaštite kulturnih krajolika Hrvatske*, Zagreb, 2015.

B. DUMBOVIĆ BILUŠIĆ, M. OBAD ŠĆITAROCI, 2007. – Biserka Dumbović Bilušić i Mladen Obad Šćitaroci, *Kulturni krajolici u Hrvatskoj – identifikacija i stanje zaštite*, *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, 15/2–34 (2007.), str. 260–271.

A. GAMULIN 1995. - Anita Gamulin, *Konzervatorski elaborat za crkvicu Gospe od Zdravlja*, Konzervatorski ured u Splitu, Split, 1995.

K. JURIŠIĆ, 1993. – Karlo Jurišić, *Od Berulije do Brela*, Brela, 1993.

A. KATALINIĆ, 1976. – Ante Katalinić, *Dinamičko-ritmički uspon hrvatskoga marijanskog kulta*, *Crkva u svijetu*, 11/3 (1979.), str. 270–279.

I. KOKIĆ, 1989. – Ivana Kokić, *Spomenička baština makarskog primorja: (spomenici kulture općine Makarska)*, Makarska, 1989.

D. KULIĆ, 2021.a – Darko Kulić, *Građevinski projekt konstruktivno-građevinske sanacije crkvice Gospe od Zdravlja*, Split, 2021.

D. KULIĆ, 2021.b – Darko Kulić, *Troškovnik građevinskih i konzervatorskih radova konstruktivne sanacije crkve Gospe od Zdravlja*, Gornja Brela, Split, neobjavljeni dokument, 2021.

Z. LADIĆ, 1998. – Zoran Ladić, Ivana Prijatelj-Pavičić, *Kroz Marijin ružičnjak, Zapadna marijanska ikonografija u dalmatinskome slikarstvu od 14. do 18. st.*, *Croatica Christiana periodica*, 24/45 (1998.), str. 197–201.

T. MARASOVIĆ, 1985. – Tomislav Marasović, *Aktivni pristup graditeljskom nasljeđu*, Split, 1985.

N. MARUŠIĆ 2010. – Nada Marušić, *Stara crkva Gospe od Zdravlja, Kamen života, list župe sv. Stjepana prvomučenika*, Brela, 6 (2010), str 26–28.

Nadbiskupski arhiv Split, M. 82., f. 324r

Nadbiskupski arhiv Split,, M. 116.a., f. 136r

R. OZIMEC 2008. – Roman Ozimec, Biokovu monografijom, u: *Biokovo*, (ur.) Roman Ozimec, Zagreb, 2008., str. 1–10.

I. PAVIČIĆ, 2018. – Ivana Pavičić, Prilog poznavanju zastupljenosti i rasprostranjenosti ikonografski srodnih oltarnih slika s prikazom Gospe od Ružarija s likovima savezničkih vladara na području istočnog Jadrana, južne Italije i Provanse, *Ars Adriatica*. 8 (2018.), str. 105–128.

R. RIBIČIĆ, K. JURIŠIĆ, B-D. ŠOŠIĆ, 1993. – Romana Ribičić, Karlo Jurišić, Božidar - Darko Šošić, *Od Berulije do Brele*, Brele, 1993.

M. RUKAVINA, M. OBAD ŠĆITAROCI, K. PETRIĆ, 2013. – Marko Rukavina, Mladen Obad Šćitaroci i Ksenija Petrić, Prostorno-urbanistički aspekti zaštite nepokretnoga arheološkog naslijeđa; Međunarodni i nacionalni dokumenti o zaštiti, *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, 21/2-46 (2013.), str. 312–325.

A. SZABO, 2017. – Agneza Szabo, Reformacija i protureformacija u Hrvatskoj, *Obnovljeni Život : časopis za filozofiju i religijske znanosti*, 72/1 (2017.), str. 3–6.

M. TOMASOVIĆ, 2006. – Marinko Tomasović, Arheološka topografija Gornjih Brele uz najraniju komunikaciju sa zaleđem, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, 38/2 (2006.), str. 73–88.

M. TOMASOVIĆ, 2017. – Marinko Tomasović, Makarska kuga 1815. kroz mentalnu i stvarnu topografiju: groblja, vjerski i memorijalni objekti, zavjeti, predaja i njena folkloristička razrada, motiv u umjetnosti i književnosti, u: *Kuga u Makarskoj i Primorju 1815.*, *Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog od 2.-4. prosinca 2015. u Makarskoj*, (ur.) M. Tomasović, Makarska, 2017., str. 17–117.

UNESCO World Heritage, 2009 – *World Heritage and Buffer Zones*. International Expert Meeting on World Heritage and Buffer Zones, Davos, Switzerland 11 –14 March 2008., (ur.) Oliver Martin, Giovanna Piatti (2009).

M. VIDOVIĆ, 2004. – Mile Vidović, *Splitsko-makarska nadbiskupija, župe i ustanove*, Split, 2004.

Đ. VILOVIĆ, 1931. – Đuro Vilović, *Majstor duša*. Zagreb, 1931.

MEĐUNARODNE POVELJE I PREPORUKE

ICOMOS, 1964. – *International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites*, Venecija (1964.), https://www.icomos.org/charters/venice_e.pdf, pregledano: 12. 12. 2021.

ICOMOS, 2005. – *Xi'an Declaration on the Conservation of the Setting of Heritage Structures, Sites and Areas*, Xi'an (2005.), <https://www.icomos.org/charters/xian-declaration.pdf>, pregledano: 12. 12. 2021.

ICOMOS, 2008. – *The ICOMOS Charter for the Interpretation and Presentation of Cultural Heritage Sites*, Qubec (2008.), http://icip.icomos.org/downloads/ICOMOS_Interpretation_Charter_ENG_04_10_08.pdf, pregledano: 12. 12. 2021.

UNESCO, 1962. – *Recommendation concerning the Safeguarding of Beauty and Character of Landscapes and Sites*, Pariz (1962), <https://www.icomos.org/publications/93towns7a.pdf>, pregledano: 12. 12. 2021.

UNESCO, 1976. – *Recommendation concerning the Safeguarding and Contemporary Role of Historic Areas*, Nairobi (1976), <https://www.icomos.org/publications/93towns7o.pdf>, pregledano: 12. 12. 2021.

ZAKONSKI DOKUMENTI

Pravilnik o dokumentaciji za izdavanje prethodnog odobrenja za radove na kulturnom dobru, NN 134/2015.

Zakon o potvrđivanju Konvencije o europskim krajobrazima (NN 12/2002).

Zakon o zaštiti kulturnih dobara (NN 69/99, 151/03, 157/03, 100/04, 87/09, 88/10, 61/11, 25/12, 136/12, 157/13, 152/14, 98/15, 44/17, 90/18, 32/20, 62/20, 117/21).

INTERNET IZVORI

Državna geodetska uprava, <https://www.katastar.hr/#/>, pregledano 9. 2. 2022.

Ministarstvo kulture i medija, Konzervatorski odjeli, <https://min-kulture.gov.hr/kontakt-103/konzervatorski-odjeli-16811/16811>, pregledano 18. 2. 2022.

Ministarstvo kulture i medija, Zaštita i očuvanje kulturnih dobara, <https://min-kulture.gov.hr/propisi-543/zastita-i-ocuvanje-kulturnih-dobara-16237/16237>, pregledano 15. 3. 2022.

Ministarstvo prostornoga uređenja, graditeljstva i državne imovine, *Prostorni plan Parka prirode Biokovo*, 2015., <https://mpgi.gov.hr/prostorno-uredjenje-3335/prostorni-planovi-8193/prostorni-planovi-drzavne-razine/prostorni-planovi-parkova-prirode/prostorni-plan-pp-biokovo/3719>, pregledano 13. 1. 2022.

Ministarstvo prostornoga uređenja, graditeljstva i državne imovine, *Kartografski prikaz - Zone zaštite u Parku prirode*, 2018., <https://mpgi.gov.hr/prostorno-uredjenje-3335/prostorni-planovi-8193/prostorni-planovi-drzavne-razine/prostorni-planovi-parkova-prirode/prostorni-plan-pp-biokovo/3719>, pregledano 13. 1. 2022.

Park prirode Biokovo, *Plan upravljanja Parkom prirode Biokovo za razdoblje 2017.-2026.*, 2017., <https://pp-biokovo.hr/hr/o-parku/akti-ustanove?page=2>, pregledano 5. 5. 2021.

Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske, <https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/Z-4938>, pregledano 29. 5. 2021. godine

Službene stranice općine Brela, *Kartografski prikaz 4B "Građevinska područja naselja - Naselje Gornja Brela*, 2021.a, <https://opcina-brela.hr/druge-izmjene-dopune-prostornog-plana/>, pregledano 25. 1. 2022.

Službene stranice općine Brela, *Prostorni plan uređenja općine Brela*, 2021.b, <https://opcina-brela.hr/druge-izmjene-dopune-prostornog-plana/>, pregledano 25. 1. 2022.

Live, reign, rule – the Church of Our Lady of Health in Gornja Brela from excavation to presentation

Abstract

In 2019, the project of preservation and restoration of the ruined church of Our Lady of Health, located in Gornja Brela, was launched. It was divided into phases of census-registration processing, analytical and project-planning processing, archeological works, restoration works and the phase of presentation, continuous maintenance and inspection. Except for the latter two, all project phases had been completed by the time this paper was written. The paper presents these implemented and planned phases and specific steps in the methodology of preserving the church. In addition to the description of the course, it is enriched with theoretical discussions on cultural landscapes, buffer zones and the methodology of monument preservation. The paper is based on interdisciplinary research and active participation of the author throughout the project of preserving the church.

Key words: conservation, restoration, monument preservation, cultural landscape, buffer zone

Prilozi

Prilog 1. Fotografija, Gospa od Zdravlja prije izvedbe radova – pogled sa zapada. Autor fotografije: Izv. prof. dr. sc. Željko Miletić

Prilog 2. Fotografija, križ s natpisom i rozeta s pročelja. Autor fotografije: Izv. prof. dr. sc. Željko Miletić

Prilog 3. Fotografija, preslica. Autor fotografije: Izv. prof. dr. sc. Željko Miletić

Prilog 4. Fotografija, Gospa od Zdravlja prije izvedbe radova – pogled sa sjeveroistoka. Autor fotografije: Izv. prof. dr. sc. Željko Miletić

Prilog 5. Fotografija, Gospa od Zdravlja prije izvedbe radova – pogled sa jugoistoka. Autor fotografije: Izv. prof. dr. sc. Željko Miletić

Prilog 6. Fotografija, preostali dio svoda prema jugozapadu. Autor fotografije: Dora Štublin

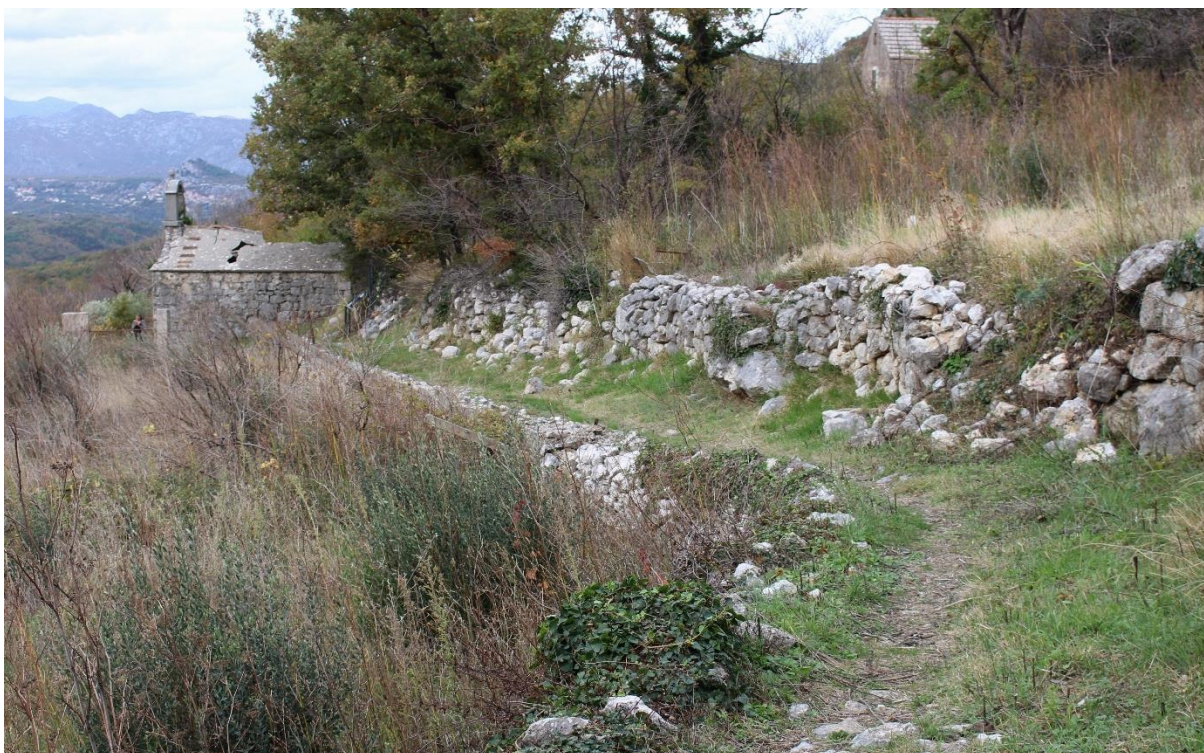
Prilog 7. Fotografija, unutrašnjost prije izvedbe radova. Autor fotografije: Izv. prof. dr. sc. Željko Miletić

Prilog 8. Fotografija, rupa u začelnom zidu. Autor fotografije: Dora Štublin

Prilog 9. Fotografija, Gospa od Zdravlja i ruševno selo u pozadini. Autor fotografije: Luka Bogdanić

Prilog 10. Fotografija, poučna staza *Putovima drevne Berulije* kod crkvice Gospe od Zdravlja. Autor fotografije: Dora Štublin

Prilog 11. Fotografija, prva arh. kampanja, *Sonda 1* uz *II* zid. Autor fotografije: Dora Štublin

Prilog 12. Fotografija, prva arh. kampanja, *Sonda 3* uz *SZ* zid. Autor fotografije: Dora Štublin

Prilog 13. Fotografija, prva arh. kampanja, *Sonda 2*, pogled prema prezbiteriju. Autor fotografije: Dora Štublin

Prilog 14. Fotografija, prva arh. kampanja, *Sonda 2*, *Ostava/Grob 1*. Autor fotografije: Dora Štublin

Prilog 15. Fotografija, PN 1/2020 iz *Sonde 3*. Autor fotografije: doc. dr. sc. Silvia Bekavac

Prilog 16. Fotografija, druga arh. kampanja, *Sonda 2*, označene ploče prije uklanjanja. Autor fotografije: Izv. prof. dr. sc. Željko Miletić

Prilog 17. Fotografija, druga arh. kampanja, *Sonda 2*, sloj ispod pločnika, pogled prema prezbiteriju. Autor fotografije: Izv. prof. dr. sc. Željko Miletić

Prilog 18. Fotografija, druga arh. kampanja, *Sonda 4* ispred pročelja s pragom. Autor fotografije: Izv. prof. dr. sc. Željko Miletić

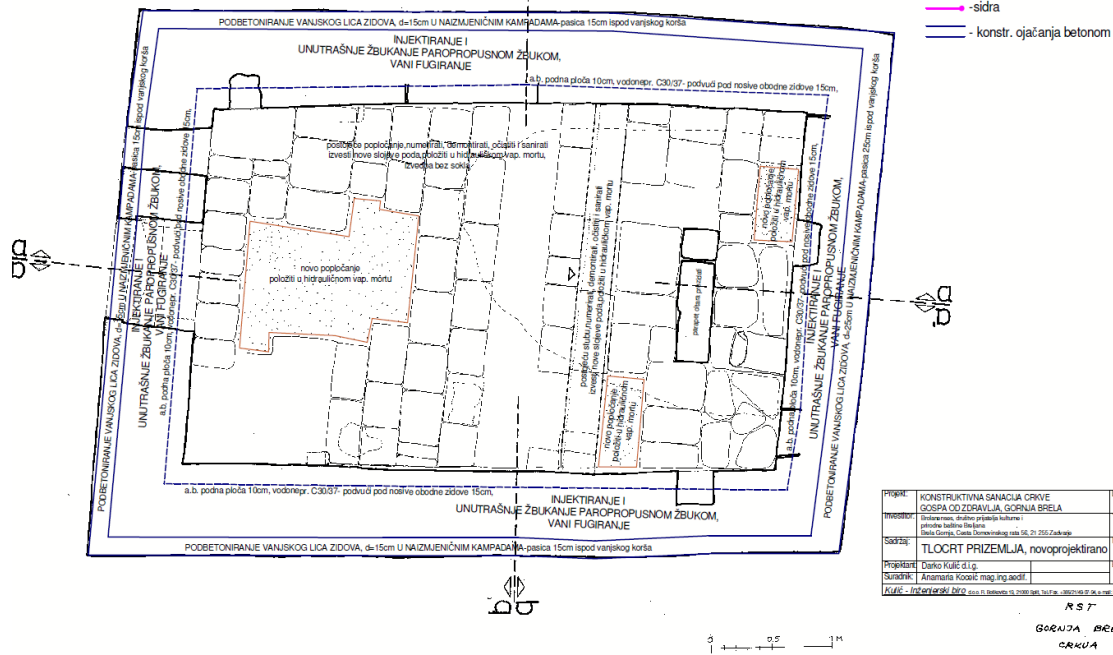

Prilog 19. Fotografija, druga arh. kampanja, *Sonda 5* iza začelnog zida. Autor fotografije: Izv. prof. dr. sc. Željko Miletić

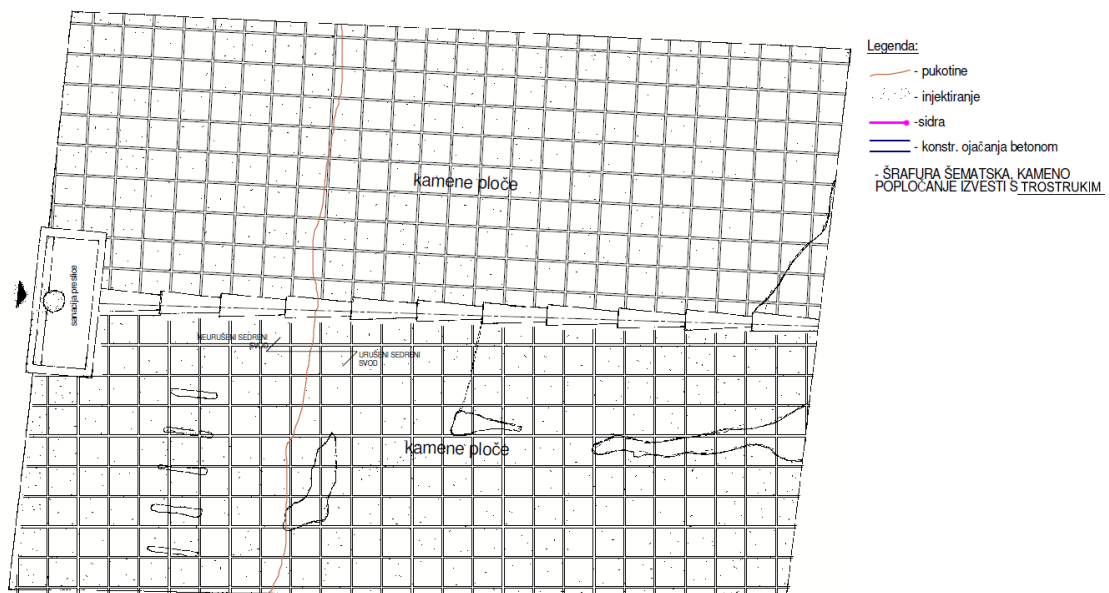
Prilog 20. Fotografija, druga arh. kampanja, Druga arh. kampanja, izvedba radova u *Sondi 1*. Autor fotografije: Izv. prof. dr. sc. Željko Miletić

TLOCRT, MJ 1:25 KONSTRUKTIVNI ZAHVATI

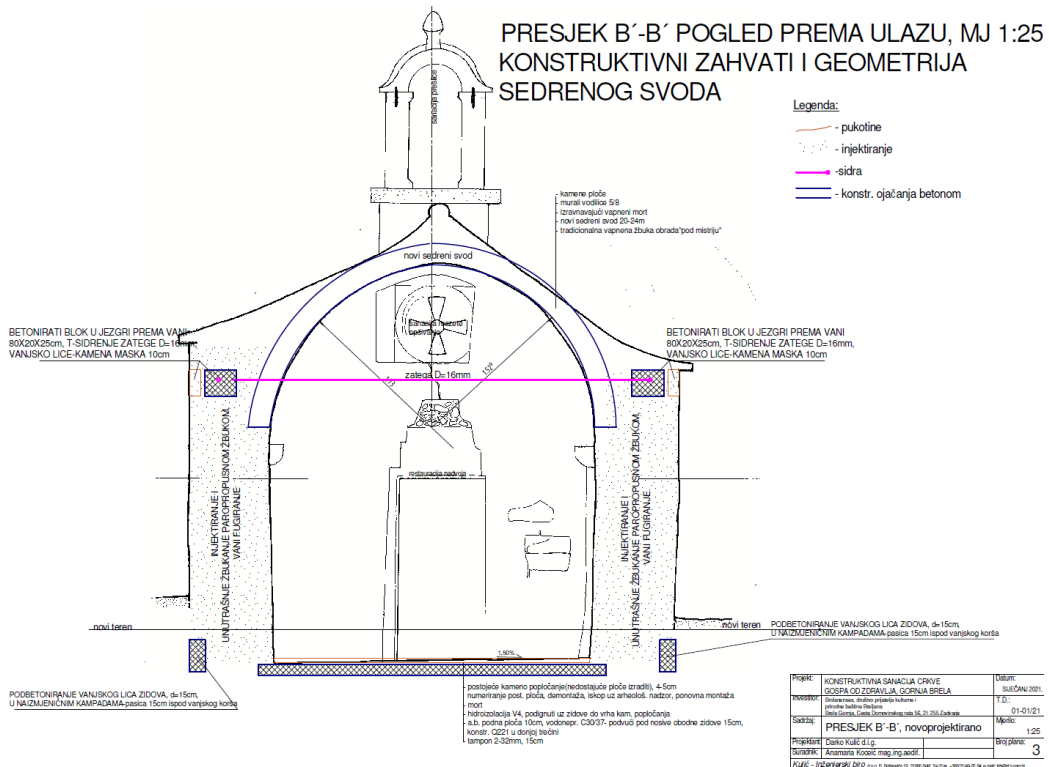

Prilog 21. Nacrt konstruktivne sanacije crkve, tlocrt. Izvor: D. KULIĆ, 2021. – Darko Kulić, *Građevinski projekt konstruktivno-građevinske sanacije crkvice Gospe od Zdravlja*, Split, 2021.

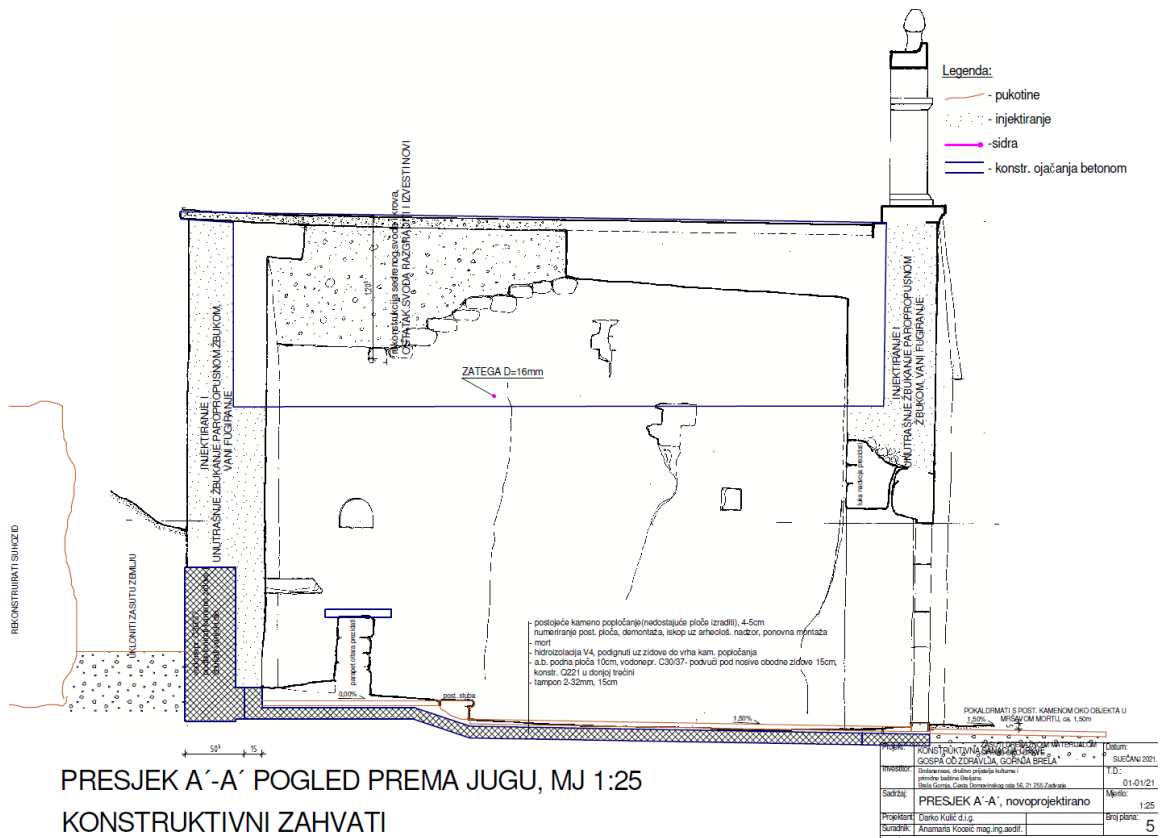
TLOCRT KROVA NOVI KROVNI POKROV

Prilog 22. Nacrt konstruktivne sanacije crkve, tlocrt krova. Izvor: D. KULIĆ, 2021. – Darko Kulić, *Građevinski projekt konstruktivno-građevinske sanacije crkvice Gospe od Zdravlja*, Split, 2021.

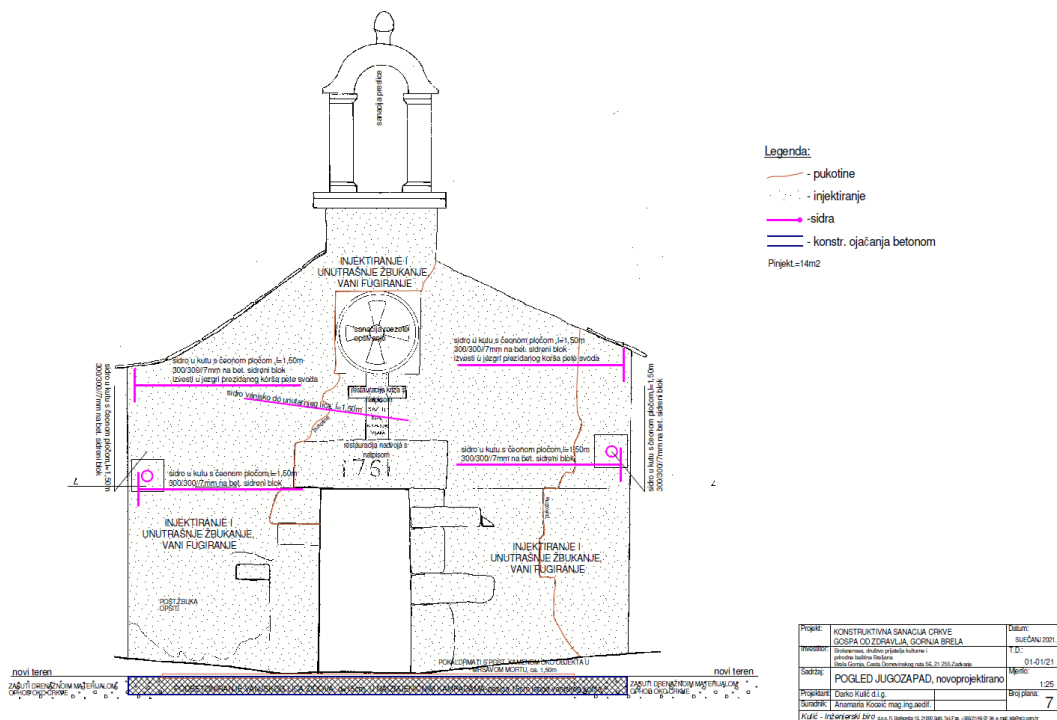

Prilog 23. Nacrt konstruktivne sanacije crkve, presjek, pogled prema ulazu. Izvor: D. KULIĆ, 2021. – Darko Kulić, *Građevinski projekt konstruktivno-građevinske sanacije crkvice Gospe od Zdravlja, Split, 2021.*

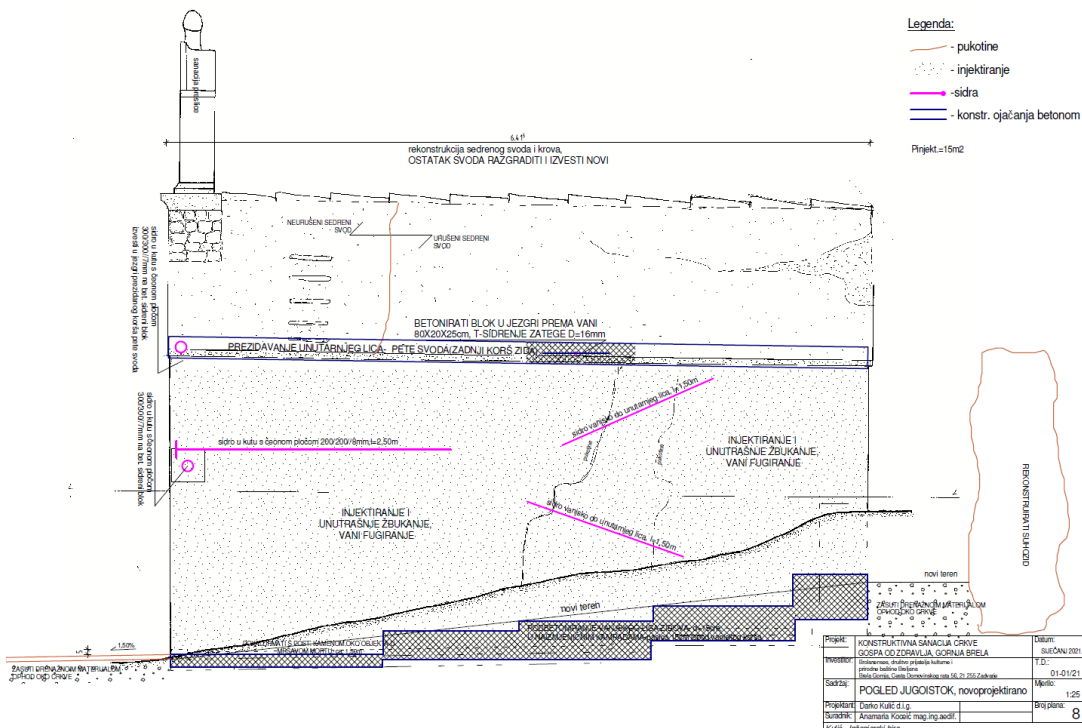
Prilog 24. Nacrt konstruktivne sanacije crkve, presjek, pogled prema jugu. Izvor: D. KULIĆ, 2021. – Darko Kulić, *Građevinski projekt konstruktivno-građevinske sanacije crkvice Gospe od Zdravlja, Split, 2021.*

JUGOZAPADNO PROČELJE, MJ 1:25
KONSTRUKTIVNI ZAHVATI

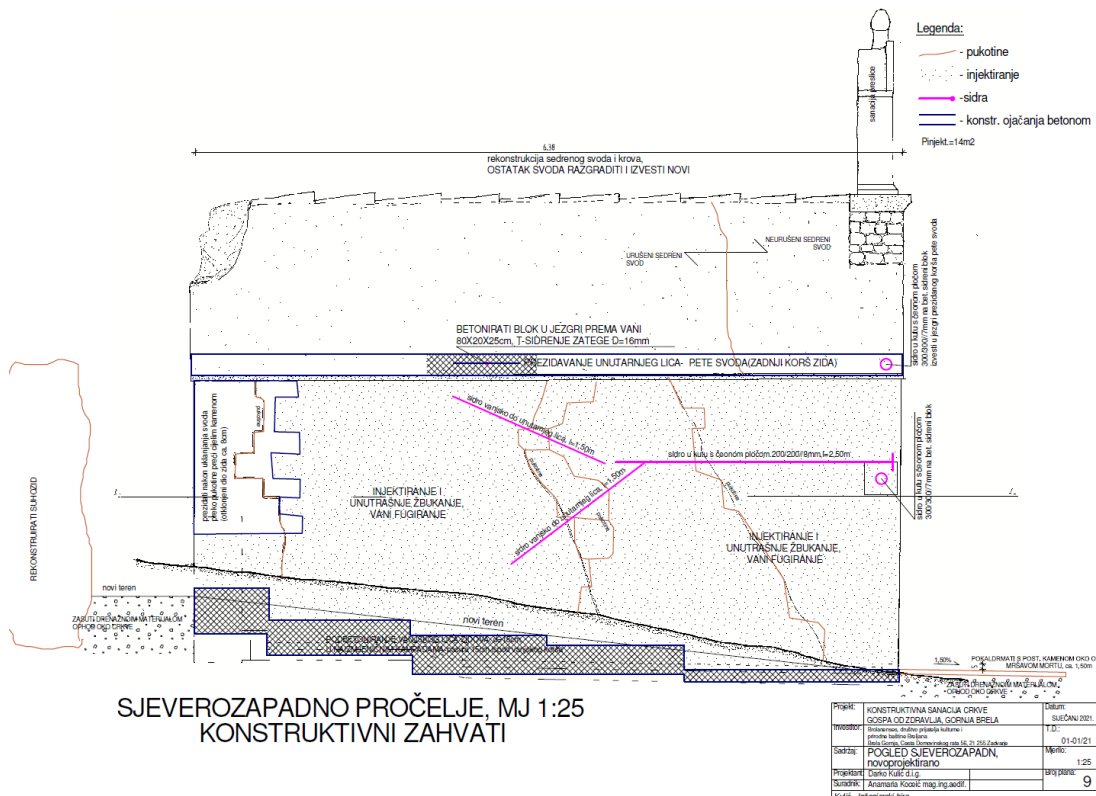

Prilog 25. Nacrt konstruktivne sanacije crkve, pročelje. Izvor: D. KULIĆ, 2021. – Darko Kulić, *Građevinski projekt konstruktivno-građevinske sanacije crkvice Gospe od Zdravlja, Split, 2021.*

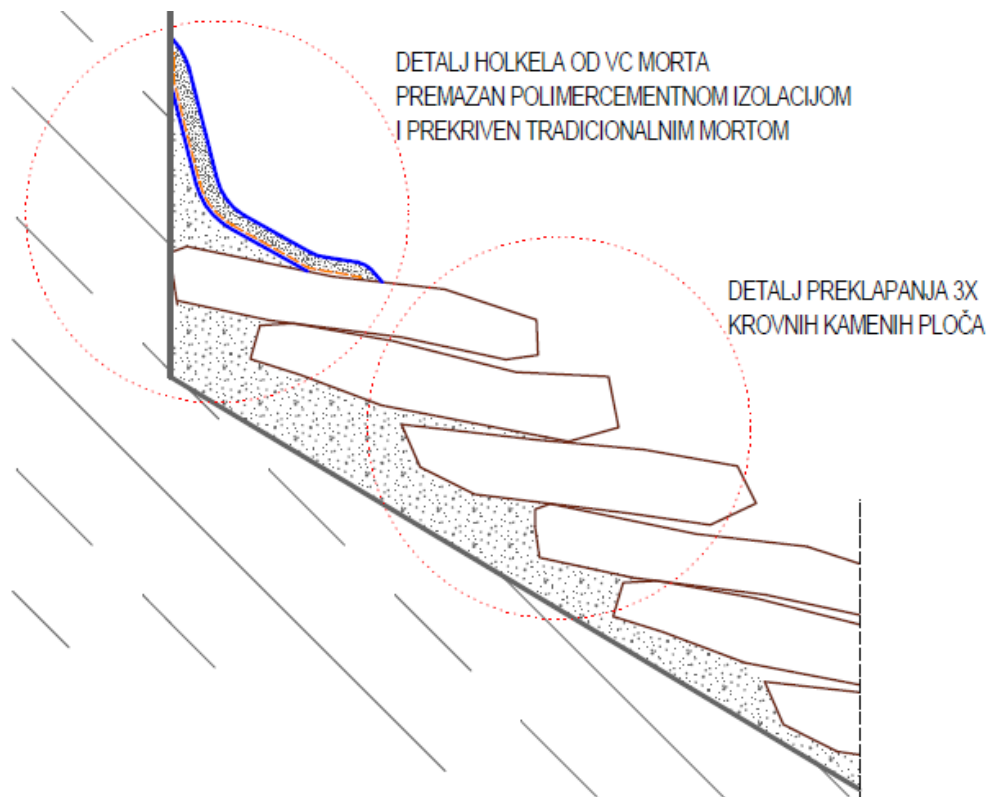
JUGOISTOČNO PROČELJE, MJ 1:25
KONSTRUKTIVNI ZAHVATI

Prilog 26. Nacrt konstruktivne sanacije crkve, II zid. Izvor: D. KULIĆ, 2021. – Darko Kulić, *Građevinski projekt konstruktivno-građevinske sanacije crkvice Gospe od Zdravlja, Split, 2021.*

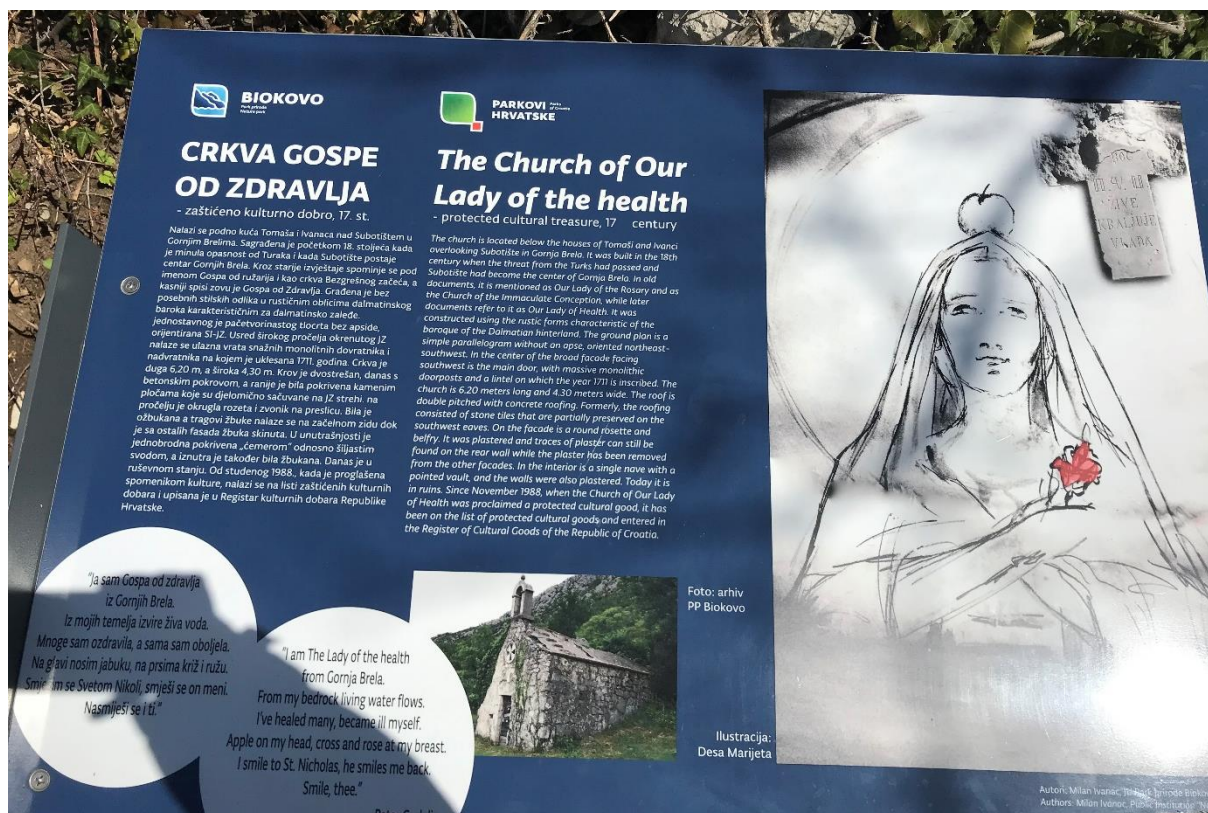
Prilog 27. Nacrt konstruktivne sanacije crkve, SZ zid. Izvor: D. KULIĆ, 2021. – Darko Kulić, *Građevinski projekt konstruktivno-građevinske sanacije crkvice Gospe od Zdravlja*, Split, 2021.

Prilog 28. Nacrt konstruktivne sanacije crkve, detalj izvedbe krova. Izvor: D. KULIĆ, 2021. – Darko Kulić, *Građevinski projekt konstruktivno-građevinske sanacije crkvice Gospe od Zdravlja*, Split, 2021.

Prilog 29. Mapa, prezentacija crkve u sklopu poučne staze *Putovima drevne Berulije*. Izvor: *Brolanenses, društvo prijatelja kulturne i prirodne baštine Breljana*, http://brolanenses.hr/stare_vijesti.html, pregledano 9. 5. 2022.

Prilog 30. Fotografija, stara info ploča za uklanjanje. Autor fotografije: Dora Štublin

Prilog 31. Fotografija, neadekvatne info ploče za uklanjanje, nova ispred i stara u pozadini. Autor fotografije: doc. dr. sc. Silvia Bekavac